

Jarowiecki, Jerzy

Prasa w Krakowie : tradycja i współczesność (część pierwsza : do roku 1918)

Rocznik Historii Prasy Polskiej 6/1(11), 11-52

2003

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

T. VI (2003) Z. 1 (11)
ISSN 1509-1074

ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ

The Cracow press:
tradition
and contemporary times
(part one: till 1918)

Prasa w Krakowie:
tradycja
i współczesność
(część pierwsza:
do roku 1918)

Instytut Bibliotekoznawstwa
i Informacji Naukowej
Akademia Pedagogiczna
ul. Podchorążych 2
PL 30-084 Kraków

Jerzy
JAROWIECKI

KEY WORDS

press, Cracow press till 1918, Cracow
political press, Cracow press
statistics, research on Cracow press

SŁOWA KLUCZOWE

prasa, prasa krakowska do 1918 r., krakowska
prasa polityczna, statystyka prasy krakowskiej,
stan badań nad prasą krakowską

ABSTRACT

The article relates the history of Cracow press from its beginnings till 1918. The origins of Cracow press go back to the 16th and 17th centuries (occasional publications, "Merkuryusz Polski"), but it flourished at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries: a total of 25 titles had been launched by 1830 while 76 new titles emerged in the period between the national uprisings. The years of the Galician autonomy (1876–1918) saw its dynamic development: a total of 1091 periodicals were published at that time, including 47 gazettes, 669 magazines, 183 irregular publications and 192 calendars. Different types of press were published: news, scientific and professional press, cultural, social and literary press, pedagogical press, and the press for different readers: children and adolescents, peasants and women. Political press was strongly present, representing different political options: conservative, democratic, literary-democratic and national-democratic, peasant, socialist and Catholic.

ABSTRAKT

Artykuł zawiera dzieje prasy krakowskiej od jej powstania do 1918 r. Początki przypadły na wiek XVI i XVII (gazety ulotne, „Merkuryusz Polski”), rozwijała się pod koniec XVIII i na początku XIX wieku: do roku 1830 powstało 25 tytułów, w okresie międzypowstaniowym — 76 tytułów. Dynamicznie rozwijała się w latach autonomii galicyjskiej (1867–1918), łącznie wydano 1091 tytułów periodyków: 47 gazet, 669 czasopism, 183 ukazywały się nieregularnie, 192 kalendarze. Wydawano prasę informacyjną, naukową i fachową, kulturalno-społeczną i literacką, pedagogiczną, dla dzieci i młodzieży, dla ludu, dla kobiet. Licznie reprezentowana była prasa polityczna: konserwatywna, demokratyczna, literacko- i narodowo-demokratyczna, ludowa, socjalistyczna, obozu katolickiego.

Streszczenie

Artykuł zawiera syntetyczny skrót planowanego przyszłego tomu o krakowskim środowisku prasowym, przedstawiający dzieje prasy polskiej, ukazującej się w Krakowie od początków jej powstania do 1918 roku. Autor dokonał analizy istniejącego stanu badań, stwierdzając, że dotychczasowa wiedza o krakowskiej prasie jest stosunkowo skromna, nie istnieje wiarygodna bibliografia jej tytułów, brak informacji o redaktorach, o ilości i jakości wydawanych periodyków. Na tym tle uzasadnia potrzebę powstania odpowiedniej monografii, poprzedzonej licznymi badaniami.

W części pierwszej rozprawy scharakteryzował początki prasy polskiej związanej z Krakowem, począwszy od gazet ulotnych w wieku XVI i XVII, od „Merkuryusza Polskiego”, poprzez rozwój wydawnictw prasowych w XVIII wieku, powstanie prasy codziennej, do czasopism naukowych, literackich, tygodników politycznych, prasy dla ludu, dzieci i młodzieży w poszczególnych okresach zamkniętych głównie datami wydarzeń politycznych. Przywołując liczne tytuły prasowe, określał charakter pism, wymieniał redaktorów, a następnie przedstawił statystykę prasy krakowskiej.

Wyczytał, że do 1830 roku w Krakowie ukazywało się 25 tytułów prasowych, zaś w latach do 1863 było ich 75. Wydawano pisma informacyjne (np. „Gazeta Krakowska”, „Dziennik Krakowski”, „Czas”), literacko-polityczne (np. „Tygodnik Krakowski”, „Zbieracz Literacki i Polityczny”, „Dwutygodnik Literacki”), naukowe (np. „Pamiętnik Naukowy”, „Kwartalnik Naukowy”, „Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim Połączonym”), fachowe, humorystyczne. W latach autonomii galicyjskiej (1867–1918) w Krakowie ukazywało się 1091 tytułów prasowych, w tym 47 gazet, 669 czasopism, 183 periodyki o nieregularnej częstotliwości, 192 kalendarze. Autor omówił ich charakter, określił częstotliwość oraz żywotność, wskazując na etapy dynamicznego rozwoju na tle uwarunkowań ustrojowo-prawnych. Istniała prasa związana z ugrupowaniami politycznymi: konserwatywna (np. „Czas”, „Przegląd Polski”, „Krakus”, „Włościanin”), liberalno-demokratyczna („Kraj”, „Krytyka”), narodowo-demokratyczna („Przegląd Wszechpolski”, „Ilustrowana Gazeta Polska”), demokratyczna („Reforma”, „Nowa Reforma”), ludowa („Przyjaciel Ludu”), socjalistyczna („Robotnik”, „Prawo Ludu”, „Przedświt”), obozu katolickiego (m.in. „Głos Narodu”, „Prawda”, „Nowy Dzwonek”, „Przegląd Powszechny”, „Robotnik Chrześcijański”). Ukazywały się czasopisma społeczno-kulturalne i literackie („Krytyka”, „Szkice Społeczne i Literackie”, „Świat”, „Życie”, „Museion”), naukowe i fachowe („Zapiski Numizmatyczne”, „Rocznik Krakowski”, „Rocznik Sławistyczny”, „Przegląd Lekarski”, „Czasopismo Techniczne”), pedagogiczne („Ruch Pedagogiczny”, „Oświata Ludowa”, „Przewodnik Oświatowy”, „Reforma Szkolna”). Były liczne pisma dla dzieci i młodzieży, kobiet, rozwijała się prasa satyryczno-humorystyczna („Diabeł”, „Bicz”, „Chochół”, „Abdera”). Artykuł zakończono uwagami o prasie ukazującej się w Krakowie podczas I wojny światowej.

Początki prasy polskiej związane są z Krakowem, a mimo to wiedza o prasie wydawanej w tym mieście jest stosunkowo skromna. Gdyby bowiem spojrzeć na dzieje prasy krakowskiej z perspektywy czasu, zastanawiać się nad etapami jej rozwoju, to bez przesady można zauważyć, że właściwie dwa okresy zostały całościowo opracowane, a mianowicie dawna prasa oraz lata Rzeczypospolitej Krakowskiej (1772–1850)¹, a także polska prasa konspiracyjna² i tzw. „gadzinowa”

¹ M. Tyrowicz, *Prasa Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1850. Studium porównawcze*, Kraków 1979. Zob. też: Z. J ag o d a, *O literaturze i życiu literackim Wolnego Miasta Krakowa 1816–1846*, Kraków 1971; J. K r a s, *Życie umysłowe w Krakowie w latach 1848–1870*, Kraków 1977; A. A l e k s i e w i c z, *Drukarstwo w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji zachodniej w latach 1815–1860*. Zob. też: W. F e l d m a n, *Stronictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906*, t. 1, Kraków 1907.

² J. J a r o w i e c k i, *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Kraków 1980; tegoż, *Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, Kraków 1978. Ponadto: *Krakowskie konspiracyjne pismo satyryczne „Na ucho” (1943–1944)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1966, z. 24, *Prace Historycznoliterackie*, s. 71–101; *O konspiracyjnej prasie ludowej okręgu krakowskiego w latach 1939–1944*, tamże, z. 36, Kraków 1971, s. 273–291; *Podziemna prasa IV krakowskiego obwodu PPR*, *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne*, z. 39, Kraków 1972, s. 153–165; *Krakowskie pismo konspiracyjne z lat 1943–1944 „Watra”*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1974, t. 13, z. 2, s. 157–202; *Prasa podziemna w latach 1939–1945. Studia i szkice*, Kraków 1975; *Prasa podziemna w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1976, z. 2, s. 139–169; *Podziemna prasa ludowa VI Okręgu Rocha (krakowskiego) w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1977, nr 2, s. 35–73; *Prasa konspiracyjna w Krakowie w latach 1939–1945*, Kraków 1977; *Krakowska prasa konspiracyjna w latach II wojny światowej*, [w:] *Polska prasa konspiracyjna lat 1939–1945 i początki prasy w Polsce Ludowej*, Kraków 1979, s. 89–105; „Przegląd Polski” (1940–1944) — *konspiracyjne pismo Szarych Szeregów w Krakowie*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2001, t. IV, z. 1, s. 63–91. J. J a r o w i e c k i przedstawił też analizę polskich badań w tym zakresie („Przegląd Humanistyczny” 1982, 26, nr 1/2 s. 256–269 oraz w tomie pt. *Literatura i prasa w latach okupacji hitlerowskiej*, Kraków 1983, s. 5–25): *O badaniach nad prasą konspiracyjną w Polsce w latach 1939–1945 (lata 1968–1982)*. Krakowską prasą konspiracyjną zajmowali się również m.in.: M. A r c z y Ń s k i, *Z dziejów prasy konspiracyjnej w Krakowie 1939–1945*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1973, 14, nr 1, s. 58–66; J. K u c i a, *Krakowska prasa konspiracyjna 1939–1945*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1969, 10, nr 2, s. 41–52; *Tajne drukarnie krakowskie w okresie okupacji hitlerowskiej*, tamże nr 4, s. 49–60; *Kolportaż krakowskiej prasy konspiracyjnej w okresie okupacji hitlerowskiej*, tamże, 1970, 11, nr 2, s. 41–52; M. K u r o w s k a, *Szare Szeregi w Krakowie*, „Krzystofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1978, nr 5, s. 59–89.

(tj. prasa niemiecka w języku polskim) wydawana w czasie okupacji hitlerowskiej w Polsce³. Fragmentarycznie zbadano inne okresy, w tym przede wszystkim prasę lat 1918–1939⁴. O tej ostatniej dysponujemy też obszerną wiedzą pamiętnikarską⁵. „Merkuriusz Polski” (1661)⁶ i nie-

³ T. Cieślak, *Z historii niemieckiej prasy w języku polskim*, cz. I: „Goniec Krakowski” (27 X 1939–18 I 1945), II: Hitlerowska „Gazeta Żydowska” w Krakowie (23 VII 1940–30VIII 1942), „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1969, z. 4, s. 569–579; W. Wójcik, *Gadzinówka „Goniec Krakowski” 1939–1945*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1981, nr 3; taż, „Goniec Krakowski” a „Nowy Głos Lubelski”, [w:] *Prasa lubelska. Tradycje i współczesność*, red. J. Jarowiecki, J. Myśliński i in., Lublin 1986, s. 145–148; taż, *Jawna działalność wydawnicza w okresie okupacji hitlerowskiej w Krakowie (1939–1945)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1982, z. 78, Prace Bibliotekoznawcze I, s. 169–182; taż, *Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, Kraków 1988; E. C. Król, *Niemieckie czasopisma w języku polskim dla szkolnictwa w Generalnej Guberni („Ster”, „Mały Ster”, „Zawód i Życie”)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1978, nr 1, s. 109–122; K. Woźniakowski, *Gadzinowy miesięcznik „Kolejowiec” (1943–1944) i jego publikacje literackie*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1996, z. 178, Prace Bibliotekoznawcze VIII, s. 155–170; tenże, „*Ilustrowany Kurier Polski*” (1939–1945) — modelowy periodyk quasi-kulturalny Generalnego Gubernatorstwa”, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie” 1995, t. XXXVIII/2, s. 169–192; *W kręgu jawnego piśmiennictwa literackiego Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, Kraków 1997.

⁴ Cz. Brzoza, *Polityczna prasa krakowska 1918–1939*, Kraków 1990; A. Paczkowski, *Prasa polska 1918–1930*, [w:] *Historia prasy polskiej*, red. J. Łojek, Warszawa 1980.

⁵ J. Brzękowski, *W Krakowie i Paryżu. Wspomnienia i szkice*, Warszawa 1968; Z. Leśnodorski, *Wspomnienia i zapiski*, Kraków 1959; tenże, *Wśród ludzi mojego miasta. Wspomnienia i zapiski część druga*, Kraków 1968; T. Kudliński, *Młodości mej stolica. Pamiętnik krakowianina z okresu między wojnami*, Kraków 1970; J. Kurek, *Mój Kraków*, Kraków 1963; tenże, *Błyskawiczna lista wspomnień*. „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1980, 19, nr 4, s. 63–80; Z. Ordyńska, *To już prawie sto lat... Pamiętnik aktorki*, Wrocław 1970; W. Zechenter, *Upływa szybko życie. Książka wspomnień*, Kraków 1971.

⁶ J. Lankau, *Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513–1729*, Kraków 1960; „Merkuriusz Polski” — reedycja, oprac. A. Przyboś, Kraków 1960; „Merkuriusz Polski” (przedruk techniką fotooffsetową), Warszawa 1978; W. R. Rzepka, *Gorczynowa zagadka w „Merkuryszu Polskim” z 1661 roku*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1964, nr 4, s. 10–16; K. Sarnecki, *Na jakim papierze drukowano pierwszą polską gazetę*; tamże, 1960, nr 5/6, s. 130–133; A. Przyboś, „Merkuriusz Polski” na tle epoki, tamże, 1961, nr 1/2, s. 7–18; K. Targosz, *Hieronim Pinocci. Studium z dziejów kultury naukowej w Polsce w XVIII w.*, Warszawa 1967; J. Sulowski, *Włoska odmiana „Merkurysza Polskiego”*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1967, 8, nr 1, s. 65–74; tenże, „*Continuazione del Mercurio Polacco*”, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1976, 15, nr 4, s. 377–420; J. Szczepaniec, *Udział drukarni Bertutowiców w akcji wydawniczej „Merkurysza Polskiego” z 1661 r.*, „Rocznik Zakładu Narodowe-go imienia Ossolińskich” 1974, 9, s. 87–106.

liczne tytuły prasowe doczekały się swych monografii, np. częściowo „Czas” (1848–1939)⁷, „Kraj” (1869–1874)⁸, „Naprzód” (1892–1939)⁹, „Głos

⁷ Jubileusz „Czasu” (50-lecie), Kraków 1899; *Księga pamiątkowa na 90-lecie „Czasu” 1848–1938*, Warszawa 1938; K. Adamek, *Geneza i wstępny program krakowskiego „Czasu”*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1980, 19, nr 1, s. 19–34; J. Drobiszewski, *Serwis informacyjny dziennika „Czas” w latach 1848–1865*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1968, 9, nr 1, s. 74–86; tenże, *Kregi czytelnicze „Czasu” w latach 1848–1865*, „Studia Historyczne” 1969, 12, nr 3, s. 377–394; K. Olszański, „Czas” wobec powstania styczniowego, [w:] *Kraków w powstaniu styczniowym*, Kraków 1968, s. 193–301; tenże, *Prasa galicyjska wobec powstania styczniowego*, Kraków 1975; M. Król, *Konserwatyści krakowscy 1831–1865*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej”, 1973, 19, s. 175–207; W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław 1977; Sz. Rudnicki, W. Władyka, *Prasa konserwatywna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zarys problematyki i przegląd tytułów*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1975, 14, z. 4, s. 409–465; J. Myśliński, *Z dziejów prasy konserwatywnej w Krakowie przed pierwszą wojną światową*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1966, 5, z. 1, s. 117–131; A. Toczek, *Redakcja i współpracownicy krakowskiego „Czasu” w latach 1920–1934*, [w:] *Kraków-Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. IV, Kraków 1999, s. 272–290.

⁸ J. Gos, *Profil literacki krakowskiego „Kraju” pod redakcją Stanisława Szulzewskiego*, „Prace Polonistyczne” 1971, 27, s. 135–145; H. Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864–1881*, Wrocław 1978; Cz. Lechicki, *Krakowski „Kraj” (1869–1874)*, Kraków 1978; tenże, *Początki krakowskiego „Kraju”*, „Prasa Współczesna i Dawna” 1958, nr 4, s. 61–85; tenże, *Prasa galicyjska u progu walki o autonomię*, „Biuletyn Prasoznawczy” 1957, nr 1, s. 27–51; P. Stasiński, *Album fotograficzne Kazimierza Chłędowskiego z krakowskiego „Kraju” (1869–1871)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1981, nr 1, s. 75–94; I. Zaremba-Piekara, *Idee pozytywistyczne w „Kraju” Ludwika Gumpłowicza*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1970, 9, z. 1, s. 17–32.

⁹ *Daszyński jako redaktor „Naprzodu”. Wspomnienia tow. Kubanka*, „Naprzód” 1947, nr 300; J. Buszko, *Walka „Naprzodu” z cenzurą (1892–1914)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1960, nr 5/6, s. 120–123; tenże, *Polskie czasopisma socjalistyczne w Galicji*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1961 nr 1/2, s. 29–35; tenże, *Walka „Naprzodu” z cenzurą (1892–1914)*, tamże, 1960, nr 5/6, s. 120–129; J. Myśliński, *Z badań nad układem zawartości polskiej prasy codziennej na przełomie XIX i XX w. (Prasa ugrupowań konserwatywnych i partii socjalistycznych)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, 12, z. 2, s. 187–210; J. Janowicz [Ślusarek Krzysztof], „Naprzód” w latach 1892–1918, „Naprzód. Kwartalnik Polityczny” 1989, nr 1, s. 40–45; A. Toczek, *Krakowski dziennik PPS — „Naprzód” w latach 1911–1939. Zarys problematyki*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 178, *Prace Bibliotekoznawcze VIII*, Kraków 1988, s. 157–178; tenże, *Stosunki „Naprzodu” z innymi pismami politycznymi Krakowa i PPS*, [w:] *Kraków-Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, red. J. Jarowiecki, Kraków 1996, s. 190–197; tenże, *Zespół redakcyjny i współpracownicy krakowskiego „Naprzodu” za redakcji Emila Haeckera w latach 1920–1934*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1993, nr 1, s. 51–63; tenże, *Krakowski „Naprzód” i jego polityczne oblicze 1919–1934*, Kraków 1997.

Narodu” (1893–1939)¹⁰, „Ilustrowany Kurier Codzienny” (1910–1939)¹¹.

Zwrócił już na to uwagę przed kilkunastu laty Sylwester Dziki, pisząc o stanie badań nad prasą krakowską do lat osiemdziesiątych XX wieku¹², co zwalnia piszącego te słowa od szczegółowego przeglądu piśmiennictwa na ten temat. Dodać tylko wypadnie, że wspomniany autor jakby nie zauważył czy też nie docenił informacji zawartych w podstawowym dziele, jakim jest niewątpliwie czterotomowa *Historia prasy polskiej* pod red. Jerzego Łojka (1976–1980), wydana pod auspicjami Polskiej Akademii Nauk, Instytutu Badań Literackich i jego Pracowni Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego, w którym to dziale znakomici autorzy, m.in. Irena Homola czy Jerzy Myśliński, w swoich opracowaniach prasy galicyjskiej sporo miejsca poświęcili prasie krakowskiej. Także sporo uwagi krakowskiej prasie poświęcił J. Myśliński w książce zatytułowanej *Studia nad polską prasą społeczno-polityczną w zachodniej Galicji 1905–1914* (1970). Natomiast zauważyć należy, że nie dysponujemy żadnym wiarygodnym pełnym spisem bądź bibliografią tytułów prasy krakowskiej, jakie ukazały się na przestrzeni wieków, co

¹⁰ Cz. Lechicki, *Kartka z dziejów prasy krakowskiej XX wieku*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1955, z. 1/2, s. 119–138; tenże, *Pierwsze dwudziestolecie krakowskiego „Głosu Narodu” (Fragment z większej całości)*, „Studia Historyczne” 1969, 12, z. 4, s. 507–532; tenże, *Krakowski „Głos Narodu” w latach 1914–1939*, tamże, 1973, 16, z. 3, s. 343–381; tenże, *Rzut oka na sto lat polskiego czasopiśmiennictwa katolickiego (1833–1939)*, „Novum” 1975, nr 1–3, s. 76–92; W. Zechenter, *Uplywa szybko życie. Książka wspomnień*, Kraków 1971.

¹¹ J. Pelczarski, *Niektóre fakty z historii koncernu „Ilustrowany Kurier Codzienny”*, „Prasa Współczesna i Dawna” 1958, nr 2; E. Podgórska, *Koncern wydawniczy „Ilustrowany Kurier Codzienny” i pozostała po nim spuścizna fotograficzna*, „Archeion” 1979, 67, s. 129–153; W. Władyka, *Polityczne oblicze prasy ogólnoinformacyjnej w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1979, 18, nr 4, s. 87–101; tenże, *Krew na pierwszej stronie. Sensacyjne dzienniki Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982; E. Rudziński, *O koncernach: „Prasy Czerwonej” i „IKC” (1926–1939)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, 7, z. 1, s. 147–161; K. Sanetra, *Konrad Wrzos, „Zeszyty Prasoznawcze”* 1980, 21, nr 3, s. 91–102; A. Bańdo, *„Kurier Literacko-Naukowy” — dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”*, [w:] *Kraków-Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, Kraków 1999, s. 291–304; tenże, *Dzieje koncernu „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”*, [w:] *Kraków-Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, Kraków 2001, s. 599–608; E. Bogdanowska-Spuła, *Ludzie Mariana Dąbrowskiego — krąg współpracowników koncernu „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”*, tamże, s. 609–624.

¹² S. Dziaki, *Stan badań nad prasą krakowską*, [w:] *Książki, czasopisma, biblioteki Krakowa XIX i XX wieku*. Materiały z Sesji Naukowej odbytej w dniach 6–7 maja 1986 r. w czterdziestolecie WSP w Krakowie, Kraków 1988, s. 196–210.

stanowi podstawową trudność w opisanu tej prasy, o ile znajdzie się jej entuzjasta. Punktem wyjścia bardzo pomocnym dla tego rodzaju prasy może stać się spis czasopism zawarty w III tomie *Bibliografii polskiej* K. Estreichera, *Katalog czasopism polskich Biblioteki Jagiellońskiej*, bibliografia prasy polskiej opracowana w IBL w Warszawie (w Pracowni Czasopiśmiennictwa Polskiego), a także inne spisy, wymienione w bibliografiach załącznikowych do czterech tomów *Historii prasy polskiej*¹³. Wykorzystać też można nieliczne próby syntezy, np. prace K. Bąkowskiego¹⁴, A. Bara¹⁵, M. Tyrowicza¹⁶.

Podstawą niniejszego szkicu były materiały zgromadzone w czasie przygotowywania haseł do *Encyklopedii Krakowa*¹⁷, dotyczących prasy wydawanej w Krakowie, może zatem zostać potraktowany jedynie jako projekcja przyszłego tomu o krakowskim środowisku prasowym. Z natury rzeczy informacje w nim zawarte mają charakter bardziej „roboczy” i wymagać będą dalszej weryfikacji oraz niezbędnych uzupełnień, przybliżają jednak — tak można sądzić — całościowy zarys problemu.

Zacznijmy od stwierdzenia, że Kraków w wieku XVI i na początku XVII przeżywał okres rozkwitu, nauka zaś i szeroko pojęta kultura stołecznego miasta promieniowała na cały kraj. Nic też dziwnego, że tu, w Krakowie jako jedne wśród pierwszych zaczęły ukazywać się gazety ulotne, przyjmujące różne tytuły, m.in. „Nowiny” lub „Relacje”. Wiadomo, że np. w 1614 roku w Krakowie ukazała się polemiczna „Replika na Nowiny z Poznania, które Minister jeden trefny tego Roku rozsiał po Prusach”¹⁸. Już co najmniej w 1646 roku pojawiły się

¹³ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Kraków 1962, t. 3, s. 385–494; *Katalog czasopism polskich Biblioteki Jagiellońskiej*, red. S. Grzeszczuk, Kraków 1974–1986, z. 1–9; *Bibliografia prasy polskiej 1661–1831*, oprac. J. Łojek, Warszawa 1965; *Bibliografia prasy polskiej 1832–1864*, oprac. Bolesław Korczak, Warszawa 1968; *Historia prasy polskiej*, red. J. Łojek, [t. 1–4], Warszawa 1976–1980; F. Korpałowa, *Katalog wystawy prasy krakowskiej od XVI w. do 1914 r. w Bibliotece Jagiellońskiej*, „Prasa Współczesna i Dawna” 1958, nr 2.

¹⁴ K. Bąkowski, *Dziennikarstwo krakowskie do r. 1848*, „Rocznik Krakowski” 1906.

¹⁵ A. Bar, *Zarys dziejów czasopiśmiennictwa polskiego do wybuchu powstania listopadowego*, [w:] *Katalog wystawy czasopism polskich od XVI w. do 1830 r.*, Kraków 1938.

¹⁶ M. Tyrowicz, *Prasa krakowska w dziejach polskiego dziennikarstwa*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1968, nr 1, s. 17–28.

¹⁷ *Encyklopedia Krakowa*, red. A. H. Stachowski, Kraków 2000.

¹⁸ K. Zawadzki, *Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2002, s. 114.

w Krakowie gazety pisane, które wielokrotnie ręcznie kopiowane rozchodziły się po całej Rzeczypospolitej. To właśnie w 1646 roku drukarz krakowski Łukasz Kupisz uzyskał od Władysława IV przywilej na druk „Nowin”, czyli gazet w polskim i łacińskim języku. Z drukarnią Kupisza współpracował jako ilustrator Jan Aleksander Górczyn, uważany często za ojca prasy polskiej. W 1655 roku w podwawelskim grodzie ukazywała się gazeta (efemeryda) w oficynie Franciszka Cezarego, zamieszczająca informacje o sensacyjnych wydarzeniach oraz publikacje o charakterze religijnym. Nosiła długi, barokowy tytuł: „Zapał Srogi Góry Neapolitańskiej y Nova Niniwe Zacne Neapolim w Żałobie, to jest ogień okrutny Góry Wezuwiusz we Włoszech, którym [...] królestwo Neapolitańskie srogo Pan Bóg nawiedził”¹⁹. Natomiast Hieronim Pinocci, bogaty kupiec krakowski, rozprowadzał gazety pisane, opracowywane na podstawie własnej korespondencji handlowej, od 1644 roku noszące tytuł „Nowiny”.

Od 3 stycznia 1661 roku z inicjatywy marszałka nadwornego Jana II Kazimierza, Łukasza Opalińskiego pod red. Hieronima Pinocciego, sekretarza najpierw króla Władysława IV, a następnie Jana II Kazimierza, zaczął ukazywać się „Merkuryusz Polski, dzieje wszystkiego świata w sobie zamykający dla informacji pospolitej”, adresowany do środowiska szlacheckiego, które dwór królewski zmierzał zjednać dla projektu reform ustrojowych i polityki króla. H. Pinocci pozyskał do współpracy Jana Aleksandra Górczyna, który odegrał znaczącą rolę w redagowaniu pisma. Tygodnik ten ukazywał się do 5 maja 1661 roku (27 numerów), następnie przeniesiony został do Warszawy (tu ukazało się 14 numerów)²⁰. W pierwszym numerze sformułowano swoisty program pisma: „Ten jest, że tak rzekę, jedyny pokarm dowcipu ludzkiego — umieć i wiedzieć jak najwięcej: tym się karmi, tym się cieszy, tym się kontentuje. Między wiadomościami zaś rzeczy różnych zaraz po Bogu najpierwsze miejsce ma i najpotrzebniejsza człowiekowi *cognito rerum et actionum humanorum*, którą najłacniej podawa historyja, jako mater prudentioe et magistra vitae. Ta przykładami i doświadczeniem uczy, przestrzega, napomina, strofuje i umiejętność spraw ludzkich i postępów czyni. Lecz historyja starych nazbyt i niepamiętnych wieków nie jest do tego tak skuteczna jako tych, które nam są bliższe

¹⁹ Tamże, s. 168

²⁰ Zob. przypis 6.

[...] Stądże nie naganioną podobno, lubo nową dotąd Polszcze rzecz przed się biorę, gdym umyślił wieku terazniejszego wiadomości przykładem obcych narodów co tydzień do druku podawać, i ile zdolność moja znieśie, informować doskonale, co się godnego wiedzenia tak w Ojczyźnie, jako po świecie wszystkim, a mianowicie w Europie w chrześcijaństwie, dzieje”.

Kilkanaście lat później zaczęły ukazywać się pisma informacyjne: „Awizy” (1686–1700), „Awizy wszelakie za osobistym przywilejem Króla JMCi drukowane w Krakowie”²¹, „Wiadomości Cudzoziemskie Extraordynaryjne z Poczty Cesarskiej” (1686–1689)²². Niektóre numery z 1686 roku ukazywały się pod zmieniającymi się tytułami, np. „Awizy Różne Cudzoziemskie...”, „Relacja rzetelna a opisanie sposobu...” Po kilku latach zaczęto publikować tygodnik „Wiadomości Różne Cudzoziemskie” (1698–1705): niektóre numery miały w tytule dodatkowe określenie „Krakowskie” albo „z Krakowa”. Znanych jest 17 numerów, które wydał Michał Priami, sekretarz Jana III Sobieskiego. Dodać trzeba, że z nazwiskiem Priamię często łączy się założenie pierwszego w Polsce miesięcznika literacko-politycznego pt. „Mercurius Polonicus praecipuorum Europae eventuum epitomen...” (1698) w języku łacińskim²³. Za współredaktorów uchodzą dwaj poczmistrze z Warszawy: Teofil Perlaski i Jan Kokoński, co zapewne zachęca niektórych badaczy, by Warszawę określać jako miejsce wydania tego periodyku. Na łamach pisma, poza aktualnymi informacjami politycznymi, zamieszczano utwory literackie, materiały historyczne, informacje o książkach, artykuły z różnych dziedzin ówczesnej wiedzy.

Po przeniesieniu stolicy z Krakowa, pod koniec czasów saskich, rozpoczął się powolny upadek miasta. Liczne pożary i epidemie, a wcześniej jeszcze wojny szwedzkie, przyczyniły się do zastoju ekonomicznego i kulturalnego, malała liczba ludności. W 1785 roku Kraków liczył

²¹ K. Zawadzki, „Awizy krakowskie” i „Gazety z Warszawy” — dwie gazety seryjne z przelomu XVII i XVIII wieku, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1986, t. 25, s. 5–18; J. Łojek, *Prasa polska w latach 1661–1831*, [w:] *Prasa polska 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 18.

²² J. Bieniarzówna, J. M. Małecki, *Dzieje Krakowa: Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1994, s. 521.

²³ K. Zawadzki, „Wiadomości Cudzoziemskie Extraordynaryjne z Poczty Cesarskiej (1686–1689)”, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1976, t. 15, s. 355–376; tenże, *Początki prasy polskiej...*, s. 275. Zob. też: J. Lankau, *Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513–1729*, Kraków 1960, s. 133–134. Zob. J. Łojek, *Zarys historii prasy polskiej w latach 1661–1831*, Warszawa 1972, s. 12.

zaledwie 539 domów i 9449 mieszkańców²⁴. Druga połowa XVIII wieku, czasy Oświecenia, ożywiły rozwój kulturalny miasta, inspirowały działalność wydawniczą. W rezultacie w 1789 roku staraniem J. Feistenmantela, J. B. Hebolda oraz D. Gesinka zaczęto wydawać „Krakowskie Kointeligencje i Wiadomości tak dla łatwiejszego sposobu w rządach publicznych, handlu i żywności, jako też kunsztów i nauk podane”²⁵, podejmujące tematykę gospodarczą²⁶, mające też charakter ogłoszeniowy²⁷. Zaś I. Gróbel w roku 1784, po otrzymaniu przywileju królewskiego na uruchomienie oficyny wydawniczej, stał się edytorem „Zbioru Tygodniowych Wiadomości Uczonych” (1784–1785), w czym pomagał mu J. I. Przybylski²⁸. Ukazywały się też: „Monitor Różnych Ciekawości” (1795), wydawany przez J. Maja i J. I. Przybylskiego²⁹, oraz „Wiadomości Cudzoziemskie z Krakowa” (1798).

Początki codziennej prasy krakowskiej wiążą się z powstałym w czerwcu 1794 roku dziennikiem informacyjnym pt. „Gazeta Krakowska” (w pierwszym roku tylko dwa numery z hasłem w winiecie „Wolność–Całość–Niepodległość”), która ukazywała się z przerwami (1795, 1832, 1846) do roku 1849; w latach 1831–1833 nosiła tytuł „Codzienna Gazeta Krakowska”. Jej założycielem i wydawcą był J. A. Maj (do 1831), następnie: S. Gieszkowski (1831–1840) i A. Grabowski, K. Majeranowski (1840–1847) oraz W. Izyczki (1847–1849)³⁰. Była głównym pismem informacyjnym zachodniej Galicji i Krakowa, początkowo ukazywała się 2 razy tygodniowo, od lipca 1830 roku — 6 razy w nakładzie 600 egzemplarzy. Od 1834 roku prowadziła dodatek „Rozmaitości Krakowskie” pod redakcją T. Ujazdowskiego i K. Majeranowskiego. Próbę unowocześnienia „Gazety Krakowskiej” podjął K. Majeranowski. Na jej łamach pojawiła się literatura, wiadomości o kulturze i nauce, materiały

²⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV. Warszawa 1880–1902.

²⁵ *Bibliografia prasy polskiej 1661–1831*, oprac. J. Łojek, Warszawa 1965, s. 20, poz. 46; D. Hombeck, *Prasa, czasopisma polskie XVIII w. w perspektywie bibliologicznej*. Kraków 2001, s. 255–259.

²⁶ J. Szczepaniec, *Monopol prasowy Stefana Łuskiny w Koronie w latach 1773–1793*, „Ze Skarbcza Kultury” 1961, z. 13, s. 17.

²⁷ *Bibliografia prasy polskiej...*, s. 20, poz. 40.

²⁸ D. Hombeck, op. cit. s. 261.

²⁹ J. Pachonński, *Drukarze, księgarze i bibliofile krakowscy 1750–1815*, Kraków 1862, s. 179.

³⁰ W. Bieńkowski, *Jan Maj — założyciel i pierwszy redaktor „Gazety Krakowskiej” w latach 1796–1831*, „Prasa Współczesna i Dawna” 1959, nr 1/2, s. 155–166.

historyczne, a przede wszystkim wiadomości bieżące. Mniejsze znaczenie miała niemiecka gazeta „*Krakauer Zeitung*” (1799–1808), wydawana przez przybyłego do Krakowa drukarza z Brna — Józefa G. Trasslera, w nakładzie około 150 egzemplarzy. Krótkotrwałym przedsięwzięciem był rolniczy „*Dziennik Gospodarski Krakowski*” (1806–1807) wydawany przez Teklę Greblową, pod redakcją Feliksa Radwańskiego. W latach 1816–1831 (i dalej) Senat Wolnego Miasta Krakowa wydawał raz w tygodniu czasopismo urzędowe (o objętości 4–38 stron) pt. „*Dziennik Rządowy Rzeczypospolitej Krakowskiej*”.

Ważne miejsce w początkach XIX wieku w Krakowie zaczęły zajmować czasopisma naukowe i literackie. Wolne Miasto Kraków, czyli autonomiczna Rzeczpospolita Krakowska, wykorzystując swoistą niezależność (na ile pozwalała na to nadzór przedstawicieli trzech państw rozbiorowych po kongresie wiedeńskim), stworzyło korzystne warunki dla rozwoju prasy, która — mimo dokuczliwości cenzury — docierała też na ziemie Królestwa Polskiego. Szczególną rolę w jej tworzeniu odegrał Konstanty Majeranowski, świetny dziennikarz, a zarazem poeta i dramaturg, cenzor Rzeczypospolitej Krakowskiej³¹, wcześniej urzędnik departamentu krakowskiego, o niejasnych kontaktach (?) z tajną policją Królestwa. Na łamach wydawanych i redagowanych przez siebie pism starał się ożywić postawy patriotyczne czytelników, publikując liczne materiały historyczne i literackie, budząc świadomość narodową, daleką od lojalizmu wobec zaborców. Wielką poczytnością cieszyła się wydawana przez niego „*Pszczółka Krakowska*” — „dziennik liberalny, historyczny i literatury” (1819–1822) — ukazująca się najpierw dwa razy w tygodniu, a następnie jako kwartalnik. Z czasopismem współpracowali krakowscy literaci oraz profesorowie Uniwersytetu (m.in. P. Czajkowski, S. Lubicz-Jaszowski, W. Łańcucki, J. K. Rzeziński, L. Szabel, A. Waga). Na łamach „*Pszczółki*” zamieszczano teksty z dziedziny historii, biografistyki, filozofii, drukowano wiersze, opowiadania, nowele, fragmenty dramatyczne³². Czasopismo prowadziło dodatek „*Telegraf*”, zawierający informacje polityczne, przedruki z prasy warszawskiej, zamknięty przez cenzurę w 1822 roku. 1 stycznia 1822 roku Majeranowski zaczął wydawać pięć razy w tygodniu gazetę informacyjną pt. „*Krakus — towarzysz liberalny Pszczółki Krakowskiej, poświęcony*

³¹ T. Gutrowski, *Cenzura w Wolnym Mieście Krakowie 1832–1864*, Kraków 1914.

³² Szerzej na temat czasopisma zob.: M. Romanówna, „*Pszczółka Krakowska*” 1819–1822, Kraków 1939.

narodowości i polityce, tudzież dziennym zdarzeniom w kraju i stolicy Rzeczypospolitej Krakowskiej”. Kontynuację „Pszczółki...” stanowił dwutygodnik literacki „Muza Nadwiślańska” (1822–1823) oraz historyczny pt. „Pielgrzym z Tęczyna” (identyczny tytuł nosił jeden z działów „Pszczółki...”) w 1823 roku. Dodać trzeba, że w latach 1819–1830 K. Majeranowski wydawał i redagował 15 periodyków. Oprócz już wymienionych były to: „Kronika Codzienna” (1823), „Pszczółka Polska” (1823), „Rozrywki Przyjemne i Pożyteczne” (1826–1827), „Kurier Krakowski Płci Pięknej i Literaturze poświęcony” (1827), „Goniec Krakowski. Dziennik Polityczny, Historyczny i Literacki” (1828–1831), „Wanda. Tygodnik Mód i Powieści” (1829–1830). Czasopisma wydawane przez Majeranowskiego w większości miały charakter literacki, na łamach wielu poruszano problemy polityczne i tematy społeczno-obyczajowe, w licznych artykułach nacechowanych patriotycznie nawoływano do odrodzenia moralnego narodu. Interesującą efemerydę stanowiło czasopismo naukowe, wydawane i redagowane przez Samuela Bandtkiego pt. „Miscellanea Cracoviensia” (1814–1815), które wznowione zostało w 1829 roku pt. „Miscellanea Cracoviensia Nova”.

W tym okresie, tzn. do roku 1830, ukazywało się w Krakowie 25 tytułów prasowych: 8 dzienników, 7 dwutygodników, 2 tygodniki, a także 3 miesięczniki, po jednym dwumiesięczniku i kwartalniku oraz 3 roczniki.

W latach międzypowstaniowych, 1831–1863, łącznie wydano 76 tytułów prasowych: 19 dzienników, 18 tygodników, 5 dwutygodników, 10 miesięczników, 4 kwartalniki oraz 4 roczniki, 16 tytułów ukazywało się nieregularnie. Żywotność pism była zróżnicowana: od 1 miesiąca do 12 miesięcy ukazywało się 70 tytułów, od roku do 10 lat — 24 tytuły, pozostałe — powyżej 10 lat. W okresie tym rozwój prasy królewskiej wyznaczają dwie cezury czasowe.

W latach 1831–1847, a więc do czasu wcielenia Wolnego Miasta Krakowa do Austrii (16 XI 1846) ukazywało się 21 tytułów prasowych, których żywot trwał od kilku miesięcy do 2 lat. Były to pisma informacyjne, literacko-polityczne, naukowe, fachowe, humorystyczne. Częstotliwość ukazywania się tych periodyków była zróżnicowana: dominowały dzienniki (5), miesięczniki (4), ukazywały się 3 tygodniki, 3 kwartalniki i 3 roczniki, 1 dwutygodnik, 1 dwumiesięcznik oraz 1 pismo wydawano nieregularnie. Można sądzić, że liczba tytułów prasowych i wielkość ich nakładów związana była z faktycznymi potrzebami czytelnictwem ludności Krakowa, który w latach czterdziestych liczył

około 44 tysięcy mieszkańców, w tym zaledwie 800 związanych z zawodami umysłowymi³³.

Wśród pism informacyjnych, mimo zmiennych losów, nadal główne miejsce zajmowała „Gazeta Krakowska”, która od 1831 roku wydawana i redagowana była przez Stanisława Gieszkowskiego, drukarza i właściciela papierni. W 1834 roku zaczęła prowadzić dodatek tygodniowy „Rozmaitości Krakowskie” pod redakcją Tomasza Ujazdowskiego i K. Majeranowskiego. Oprócz „Gazety Krakowskiej” ukazywały się „Dziennik Krakowski” (1834) pod redakcją Jana Wyleżańskiego; „Kurier Krakowski” (1834–1835) redagowany przez nauczyciela Antoniego Tessarczyka. W 1846 roku w miejsce zawieszanej „Gazety Krakowskiej” (24 II) władze rządu rewolucyjnego powołały do życia własny organ pt. „Dziennik Rządu Rzeczypospolitej Polskiej”, redagowany przez A. Tessarczyka, przy współpracy Hipolita Zajączkowskiego i Aleksandra Fusieckiego. „Dziennik” był swoistą kroniką krakowskiej rewolucji.

W latach 1831–1847 narodziło się czasopiśmiennictwo o charakterze społeczno-kulturalnym i literackim. W liczącym zaledwie 40 tysięcy mieszkańców Krakowie ukazywało się aż 12 czasopism, w których zamieszczano materiały informacyjne i literackie, artykuły o tematyce historycznej, wiersze i fragmenty prozy, recenzje. Powstały wówczas m.in. „Tygodnik Krakowski” — „pismo poświęcone literaturze i wiadomościom politycznym” pod redakcją Franciszka Gąsiorowskiego (1834), „Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności”, redagowany przez Leona Zienkowicza przy współpracy Seweryna Goszczyńskiego i L. Łukaszewicza, głoszący romantyczne i słowiańskie ideały oraz demokratyczne przekonania. Periodyk uważany jest za nieoficjalny organ Stowarzyszenia Ludu Polskiego³⁴. W czasopiśmie tym, którego celem było szerzenie oświaty i upowszechnianie postępu naukowego, zamieszczano teksty z zakresu krytyki literackiej, historii, sztuki i filozofii, a także o tematyce gospodarczej. Współpracowali z nim m.in. G. Ehrenberg, J. Majer, N. W. Medyński, F. Skobel. Jego kontynuatorem był „Pamiętnik Naukowy” (1837–1838), redaktorem którego został Lesław Łukaszewicz. W czasopiśmie tym publikowano liczne artykuły o piśmiennictwie słowiańskim obok artykułów o tematyce historycznej,

³³ I. Homola, *Prasa galicyjska w latach 1831–1864*, [w:] *Prasa polska 1661–1864*, Warszawa 1976, s. 200–201.

³⁴ Tamże, s. 205. O prasie literackiej zob.: A. Misiowa, *Z dziejów krakowskiego czasopiśmiennictwa literackiego w latach 1832–1846*, [w:] *Książki, czasopisma, biblioteki Krakowa i Lwowa XIX i XX wieku*, red. J. Jarowiecki, Kraków 1993, s. 75–93.

geograficznej, teksty literackie, przekłady np. poezji ukraińskiej. Na jego łamach drukowano fragmenty pism A. Bieleckiego, K. W. Wójcickiego, A. Z. Helcla.

Wśród pism literackich wyróżniał się „Zbieracz Literacki i Polityczny” (1836–1838) pod redakcją Józefa Mączyńskiego, na łamach którego zamieszczano krótkie opowiadania, wiersze, materiały historyczne i folklorystyczne z różnych stron Polski. Od 1837 czasopismo nosiło tytuł „Zbieracz Literacki. Pismo Czasowe”. Działania cenzorskie doprowadziły do likwidacji tego periodyku, ukazującego się trzy razy w tygodniu nakładem Józefa Czecha. Jego miejsce zajął kwartalnik „Zbieracz Umysłowych Rozrywek” (1839), zastąpiony przez „Rozrywki Umysłowe” (1841). Oba czasopisma wydawane były przez J. Czecha pod redakcją J. Mączyńskiego. Interesującym czasopismem literackim był „Dwutygodnik Literacki”, wydawany od 1 IV 1844 do 15 marca 1845 roku przez księgarza Józefa Cypcera, z którym współpracowali znani autorzy, np. J. Muczkowski, J. Kremer, H. Meciszewski, W. Kalinka, M. Grabowski. Redaktorem był Walerian Kurowski.

W tym okresie ukazywały się także czasopisma naukowe i fachowe, związane głównie z działalnością Uniwersytetu i Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. Były wśród nich: „Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim Połączonego”³⁵ (wydawany od 1817 roku, który od 1841 określenie „... z Uniwersytetem Krakowskim...” zastąpił nową wersją „... z Uniwersytetem Jagiellońskim...”, a od 1858 roku nosił tytuł: „Rocznik Cesarsko-Królewskiego Towarzystwa Naukowego Krakowskiego), „Rozmaitości Naukowe” (1828–1831)³⁶, „Pamiętnik Farmaceutyczny Krakowski” (wydawany przez Floriana Sawiczewskiego w latach 1834–1836), „Rocznik Wydziału Lekarskiego w Uniwersytecie Jagiellońskim”, założony w 1838 roku przez Józefa Majera i Ferdynanda Skobla. Szczególne miejsce zajmował „Kwartalnik Naukowy” (1835–1836), wokół którego skupili się wybitni przedstawiciele środowiska intelektualnego (m.in. J. Muczkowski, K. Trojański, W. A. Maciejowski, K. W. Wójcicki, A. Wielopolski). Czasopismo, wy-

³⁵ M. Korczyńska, *Typy informacji o nauce w polskim czasopiśmiennictwie naukowym XIX w. na przykładzie „Rocznika Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” (1817–1872)*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1982, 27, s. 61–79; K. Stachowska, *Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego 1817–1872*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1965, t. 11, s. 7–58.

³⁶ R. Żurkowska, „Rozmaitości Naukowe” — *krakowskie pismo naukowe (1828–1831)*, „Roczniki Biblioteczne” 1965, 9, nr 1/2, s. 69–95.

dawane przez Antoniego Zygmunta Helcla i J. Kremera, związane ze Stowarzyszeniem Jedności Narodowej, z pozycji konserwatywnych zwalczało wszelkie przejawy demokracji i tendencji antyklerykalnych³⁷. Środowisko prawnicze Krakowa wydawało nieregularnie dwumiesięcznik „Themis” (1834–1835) pod redakcją Feliksa Słotwińskiego. Tu również ukazywało się pierwsze w Krakowie (i w Galicji) czasopismo medyczne „Rocznik obejmujący zdanie spraw z czynności Kliniki Chirurgicznej i Położniczej Uniwersytetu Jagiellońskiego” (1831–1834) pod redakcją Ludwika J. Bierkowskiego. Ostatnim przed Wiosną Ludów był miesięcznik zajmujący się problematyką ochrony zabytków, wydawany przez Józefa Łepkowskiego przy współpracy Ambrożego Grabowskiego pt. „Starożytności i Pomniki Krakowa” (1847–1849). Rozwijała się prasa satyryczna i humorystyczna, ze względów cenzuralnych wydawana tajnie, m.in. „Rozmaitości”, „Zorza Wawelu”, rękopiśmienny tygodnik „Wesz” (1835, red. A. Wojciechowski), walczący o wolność słowa, skierowany przeciw arystokracji i profesorom UJ.

Po wcieleniu Krakowa do Austrii nastąpiła zmiana klimatu politycznego, w następstwie wydarzeń z 1846 roku narastały represje polityczne, co spowodowało niekorzystne warunki dla rozwoju prasy. Nastąpiło też zubożenie społeczeństwa³⁸. Wzmogły się działania germanizacyjne na Uniwersytecie oraz w szkołach, a za języki wykładowe uznano łacinę i język niemiecki.

Wydarzenia rewolucyjne w 1848 roku spowodowały zmiany liberalne w konstytucji austriackiej, także w zakresie wolności słowa i prasy. Wprowadzona wolność druku spowodowała, iż rozpoczęto wydawanie prasy adresowanej do określonych grup społecznych, np. prasy dla ludu. Powstała także prasa polityczna. W Krakowie ukazywała się większość galicyjskich czasopism: 20 tytułów spośród około 37 pism. W okresie tym nastąpiły też zmiany w systemie organizacji pracy redakcyjnej w krakowskiej prasie: z jednoosobowego kierownictwa przechodzono na zespołowe redagowanie (wielosobowe), wzbogaciły się też źródła informacji prasowej (np. wzrosła liczba korespondencji)

³⁷ R. Dukowa, „Kwartalnik Naukowy” Antoniego Zygmunta Helcla (1835–1836), „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”. Ser. E, *Zagadnienia ogólne*, 1970, nr 4, s. 55–93; Z. Jabłoński, *Z działalności wydawniczej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, [w:] *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII–XX w.* Księga ofiarowana J. Hulewiczowi, Wrocław 1977.

³⁸ J. Bieniarzówna, *Od Wiosny Ludów do powstania styczniowego*, [w:] *Dzieje Krakowa: Kraków w latach 1796–1918*, t. 3, Kraków 1979, s. 177.

i rozwinęły się gatunki dziennikarskie (artykuły wstępne, publicystyka, reportaż, felieton). Pierwszą gazetą, jaka powstała w Krakowie po wprowadzeniu wolności druku w 1848 roku z inicjatywy Adama Potockiego, była „Jutrzenka” (red. M. Wiszniewski, później Aleksander Szukiewicz), następnie pojawił się „Dziennik Narodowy” — „pismo poświęcone rozprawom politycznym, historycznym i literackim, krajowym i zagranicznym” — redagowany przez Hilarego Meciszewskiego, głoszący ideologię Hotelu Lambert, uważany za pierwsze pismo konserwatywne. W miejsce „Jutrzenki” powołano do życia „Dziennik Polityczny” (1848), redagowany przez Antoniego Tessarczyka. Ukazywał się też „Orzeł Biały” (red. Julian Miłkowski), a przede wszystkim „Przegląd” — organ Towarzystwa Demokratycznego Polskiego pod redakcją Leona Zienkiewicza, z którym współpracowali J. Lelewel, K. Libelt, L. Mierosławski, W. Heltman, J. Moraczewski.

3 listopada 1848 roku powstał czołowy organ — związany z konserwatystami — „Czas”, dziennik informacyjno-polityczny, którego redaktor Paweł Popiel (1848–1851) w pierwszym numerze pisma jako cel określił: „pracowanie około odzyskania wolnej i niepodległej ojczyzny”. Kolejnymi redaktorami byli: L. Siemieński, M. Mann, A. Szukiewicz, S. Koźmian, L. Chrzanowski. W latach 1856–1860 ukazywał się „Czas. Dodatek Miesięczny”, uważany za pierwszy poważny miesięcznik literacki Galicji, redagowany przez L. Siemieńskiego. Na jego łamach zamieszczano liczne utwory poetyckie i prozatorskie, m.in. C. K. Norwida, T. Lenartowicza, W. Pola, J. Szujskiego, F. Faleńskiego, A. Mickiewicza, J. Słowackiego, Z. Krasińskiego

W okresie Wiosny Ludów zaczęły powstawać liczne czasopisma przeznaczone dla ludu. W 1846 roku ukazał się „Krakus” (red. W. Iżycki), „Wieśniak” (red. ks. L. Górnicki, później K. Kalinka, J. Dorau), w 1848 — „Prawda” (red. H. Księżarski); z połączenia dwu ostatnich powstała „Szkoła Ludu” (red. Napoleon Ekielski). Wszystkie realizowały program oświatowo-wychowawczy, kierowały się zasadami etyki chrześcijańskiej i głosiły braterstwo stanów. Stawiały sobie za cel uświadomienie chłopów, polemizując z propagandą austriacką na temat uwłaszczenia. Redakcja „Krakusa”, wypowiadając się za pojednaniem narodowym na zasadzie „równości stanów”, obciążała administrację austriacką odpowiedzialnością za wydarzenia w 1846 roku, a winę za upadek Polski przypisywała szlachcie (1848, nr 1). Podobnie redaktorzy „Prawdy” i „Wieśniaka”, winą za rabację chłopską obciążali urzędników dworu wiedeńskiego, dowodząc, że późniejsze uwłaszczenie zawdzięczają

szlachcie. Wyróżniała się tu „Szkoła Ludu” (1848–1849) wydana przez Napoleona Ekielskiego i Michała Łuszczkiewicza, która adresowana była do chłopstwa wszystkich zaborów. Jej redaktor deklarował, że tygodnik „nie tak dla nauczania, jak więcej dla zachęcenia do nauki i oświecania się jest wydawany” (nr 22, s. 172). Na jego łamach wiele miejsca poświęcano sprawom moralności, religii, polityki, historii, pojawiały się artykuły na tematy z zakresu geografii, medycyny prawa, zamieszczano też wiersze, powiastki i opowiadania. W pierwszym numerze pisano: «Szkoła Ludu» jest pismem i szkołą dla was przeznaczoną. W niej znajdziecie wszystko, co ku waszemu oświeceniu i zbudowaniu za potrzebne uznaliśmy, my, co z łaski Boga, mieliśmy sposobność więcej się uczyć” (nr 1, s. 3)³⁹.

W tym czasie nadal ukazywała się „Gazeta Krakowska”, głosząca program narodowy. W latach 1857–1866 w Krakowie wydawano też w języku niemieckim dziennik urzędowy „Krakauer Zeitung”. Nastąpił ożywiony rozwój prasy satyrycznej, pojawiły się „Świstek”, „Sikora”, „Szubrawiec”, „Opryszek Literacki”, „Słownik Krakowskich Gajów”. Najciekawszy był „Dodatek do Świstka”, redagowany przez W. L. Anczyca, nacechowany treściami politycznymi, radykalnymi ideami społecznymi (np. problem uwłaszczenia chłopów).

Spośród około 39 tytułów pism, ukazujących się w Galicji w latach 1848–1860, większość nie utrzymywała się dłużej niż rok. Jedynie „Czas” zdobył sobie trwałe miejsce (ukazywał się do 1939 roku), co zawdzięczał głównie dodatkom literackim (w 1860 roku nakład „Czasu” wynosił 2 tysiące egzemplarzy). Podobnie długi żywot, aczkolwiek burzliwy, miała „Gazeta Krakowska”, która upadła w wyniku represji wobec prasy po klęsce Wiosny Ludów, ale odrodziła się w 1881 roku. W cieniu „Czasu” pozostawały: „Przewodnik. Pismo Obyczajowo-Naukowe” (1850, red. Jan Bętkowski), „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy” (1854–1862, red. Marceli Jaworski), „Ognisko” (1860–1862) — „pismo tygodniowe poświęcone interesom rolnictwa, przemysłu, handlu i rzemiosł”, pod redakcją Walerego Wielogłowskiego oraz „Niewiasta” (1860–1863) pod redakcją Józefa Turowskiego — pismo przeznaczone dla płci pięknej.

³⁹ O prasie dla ludu zob.: W. Syska, *Od „Kmiotka” do „Zarania”*, Warszawa 1949, s. 70; S. Łato, *U źródeł prasy dla ludu*, [w:] I. Turowska-Bar, *Polskie czasopiśmiennictwo o wsi i dla wsi od XVIII w. do 1960*, Kraków 1962, s. 33–34; J. Bujak, *Informacja o książce i prasie w XIX-wiecznych tygodnikach galicyjskich dla ludu*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 78, Prace Bibliotekoznawcze I, Kraków 1982, s. 73–98. Zob. też: K. Dunin-Wąsowicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Galicji*, Wrocław 1952.

Z innych, przeważnie krótko wychodzących periodyków, wyróżniały się poświęcone literaturze, zabawie i nauce: „Ruch Literatury Polskiej” (1862) pod redakcją Erazma Mułkowskiego i Wilhelma Gąsiorowskiego; „Wieniec” — „dwutygodnik literacki” pod redakcją Julii Goczałkowskiej, „Skarbczyk Domowy” — „pismo poświęcone zabawie i nauce, obejmujące w sobie: historię, biografie, nauki przyrodnicze, podróże, powieści, poezje, wiadomości o nowych odkryciach i wynalazkach itp.” oraz przeznaczone dla ludu wiejskiego „Nowiny ze Świata” (1863–1864) pod redakcją Romana Kieresa. W grudniu 1860 roku lojalistyczny „Czas” zaczął głosić idee autonomii dla Galicji na wzór węgierski. Redakcja pisała: „Galicja żąda autonomii narodowej, nie chce należeć do owej jedności niemieckiej na ogólnej konstytucji opartej [...], żąda nie tylko języka polskiego w szkole, administracji i sądownictwa [...], żąda Sejmu Krajowego i rządu z krajowców złożonego [...]”⁴⁰. „Czas” poparł patriotyczne manifestacje warszawskie, które zresztą miały miejsce też w Krakowie w latach 1860–1861. Po latach K. Olszański napisał: „Z dotychczasowego propagatora idei konserwatywnych i legitymistycznych przemienił się w organ opozycji narodowej [...] stając się niebawem wyrazicielem uczuć patriotycznej opinii wszystkich dzielnic”⁴¹.

Przypomnieć należy, że w Krakowie ścierały się dwa obozy polityczne: konserwatyści-lojaliści oraz demokraci, później ultralegaliści, których poglądy różniły się zdecydowanie wobec nadchodzących wydarzeń roku 1863, co znalazło odbicie na łamach prasy, np. „Czasu”, „Bicza”, tajnego pisma „Ojczyzna” (1863), „Naprzodu”, redagowanego przez Józefa Szujskiego. „Czas” naraził się cenzurze i został zawieszony na 3 miesiące, jego miejsce zajęła „Chwila”.

Kraków u progu autonomii galicyjskiej nie stanowił jakiegось ważniejszego ośrodka gospodarczego, a w obszarze kultury i nauki ustępował stołecznemu wówczas miastu Lwów. Według stanu z 31 grudnia 1869 liczył 49 835 mieszkańców, spośród nich 21 948 osób było analfabetami (36,9%)⁴². Powstającą grupę inteligencji szacuje się na około 1 500 osób⁴³. Pod względem narodowościowym miasto miało

⁴⁰ K. Olszański, *Krakowski „Czas” wobec powstania styczniowego*, [w:] *Kraków w powstaniu styczniowym*, Kraków 1968, s. 197.

⁴¹ Tamże, s. 197–198.

⁴² *Statystyka m. Krakowa zestawiona przez Biuro Statystyczne Miejskie*, red. J. Kleczyński, Kraków 1887, z. 1, s. 29, 60; 1902 z. 8, s. 16. Zob. też: J. M. Małecki, *W dobie autonomii galicyjskiej (1866–1918)*, [w:] *Dzieje Krakowa...*, s. 229, 233.

⁴³ I. Homola, *Kwiat społeczeństwa. Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*, Kraków–Warszawa 1984, s. 20.

zróznicowany charakter: mieszkali tu głównie Polacy i Żydzi (35%). Badacze struktury zawodowej ludności Krakowa stwierdzili, że w 1869 roku miasto miało charakter rzemieślniczo-handlowy i urzędniczy, zaś najliczniejszą grupę stanowił proletariatus (czeladnicy, robotnicy, służba) — 43%. Drugą co do wielkości grupę stanowili średnio zarabiający urzędnicy, nauczyciele szkół podstawowych, guwernantki, rzemieślnicy i drobni kupcy — 27%, trzecią tworzyli najbardziej zamożni: ziemianie, nieliczni przemysłowcy, bogaci kupcy, wolne zawody, duchowieństwo, nauczyciele szkół średnich i wyższych — 23%, a 7% stanowili pozostali⁴⁴. Do tych grup odbiorców kierowana była ówczesna prasa. W 1869 roku w Krakowie ukazywały się 54 tytuły prasowe, z czego może wynikać, że na jedno pismo przypadały przeciętnie 923 osoby. Pamiętając jednak o ilości analfabetów, można przyjąć, iż stopień nasycenia rynku prasą wyrażał się inną wielkością — na jedno pismo przypadało 530 osób. W kolejnych latach nastąpił wyraźny wzrost tytułów.

W latach autonomii galicyjskiej (1867–1918), mimo restrykcyjnej *Ustawy prasowej* z 1862 roku, znacznie rozwinął się rynek prasowy w Krakowie. Ustawa prasowa nakładała na wydawców obowiązek zawiadamiania władz bezpieczeństwa o zamiarze wydawania pisma. Był też obowiązek kaucji wydawniczej w sytuacji, gdy pod jednym nazwiskiem ukazywały się pisma częściej niż 2 razy w miesiącu — nie dotyczyło to dzienników wydawanych przez jednostki administracji autonomicznej oraz nie podlegały temu obowiązkowi jedynie czasopisma fachowe i naukowe. Czasopisma, gazety i kalendarze obok kaucji wydawniczej obowiązywał tzw. stempel dziennikarski. Był to podatek liczony od każdego wydawanego egzemplarza. Opłata stemplowa i kaucja wydawnicza ograniczała liczbę inicjatyw edytorskich. Konstytucja 1867 roku głosiła wolność prasy w granicach obowiązujących ustaw, znosiła też system koncesyjny. 9 lipca 1894 zniesiono kaucję, zaś 1 stycznia 1900 — stempel. W 1894 roku wzrosła wydatnie liczba wydawnictw gazetowych (powstało 28 nowych tytułów wobec 19 przed zniesieniem kaucji)⁴⁵.

Między latami 1867–1918 w Krakowie wydano 1091 tytułów prasowych, w tym 47 gazet, 669 czasopism, 183 tytuły o nieregularnej

⁴⁴ M. Wojciechowski, *Struktura społeczna Krakowa w roku 1869*, „Przegląd Zachodni” 1953, nr 1/3, s. 169–205.

⁴⁵ O prawie prasowym szerzej zob.: A. Heck, *Austriackie prawo prasowe*, Lwów 1891.

częstotliwości, 192 kalendarze. Wśród 669 tytułów czasopism najczęściej było miesięczników (240) i dwutygodników (200), mniej tygodników (143), roczników (31), kwartalników (27), dwumiesięczników (12). Spośród 47 gazet 19 ukazywało się 7 razy w tygodniu (np. „Czas”, „Jutrzenka”, „Ilustrowany Kurier Codzienny”), 21 periodyków 6 razy w tygodniu (np. „Nowa Reforma”), 2 pisma 5 razy w tygodniu (np. „Dziennik Urzędowy”), 5 tytułów 2–4 razy w tygodniu (np. „Afisz Teatralny” 1871–1877; „Mieszczanin” 1899–1900)⁴⁶.

Po złagodzeniu przepisów prawa prasowego, już od roku 1900 nastąpił wyraźny wzrost liczby tytułów, np. w 1900 roku ukazywały się 103 tytuły, w 1912 — 212, obniżenie ilości wywołane zostało wybuchem I wojny światowej (w 1914 roku — 189 tytułów). Wzrosły także nakłady periodyków, np. „Czas”, który w latach 1882–1890 rzadko przekraczał 2 tysiące egzemplarzy, w okresie 1890–1899 osiągał ponad 2,5 tysiąca, zaś w 1907–1914 wzrósł do około 8 tysięcy. Lata autonomii zaowocowały rozwojem lokalnej prasy krakowskiej związanej z różnymi ugrupowaniami politycznymi: konserwatywnymi, liberalno-demokratycznymi, narodowodemokratycznymi, ludowymi, socjalistycznym obozem katolickim. Ukazywały się czasopisma społeczno-kulturalne, literackie, humorystyczno-satyryczne, czasopisma naukowe i fachowe, dla ludu, kobiet, dla dzieci i młodzieży, a także czasopisma pedagogiczne.

Po upadku powstania styczniowego Kraków, dzięki działaniom samorządowym, Rady Miejskiej i kolejnych prezydentów, uległ przekształceniu z prowincjonalnego miasta galicyjskiego w miasto bardziej nowoczesne, które stanowiło ważny ośrodek życia kulturalnego ziem polskich, także i politycznego. Upadek powstania wywołał postawy niewiary w skuteczność działań zbrojnych, co spowodowało osłabienie tendencji demokratycznych i liberalnych na rzecz poglądów konserwatywnych, ugodowych wobec władz austriackich. Znalazły one wyraźne odbicie w krakowskiej prasie, wśród której ważne miejsce zajmowała prasa konserwatywna.

Najważniejszym jej reprezentantem był nadal „Czas”, redagowany teraz kolejno przez Antoniego Kłobukowskiego (1867–1877), S. Tarnowskiego, M. Chylińskiego (1892–1905), R. Starzewskiego (od 1905). Na jego łamach dominowała problematyka polityczna i kulturalna,

⁴⁶ Autor wyliczenia statystyczne konfrontował z danymi opublikowanymi w artykule M. Jakubka, *Prasa krakowska z lat 1867–1918. Studium statystyczne*, „Studia Historyczne” 1997, z. 1, s. 45–59.

pismo cechowało przywiązanie do tradycyjnych wartości religii i historii. W okresie autonomii galicyjskiej „Czas” wyznawał zasadę „stać wiernie przy tronie, zachowując pełnię praw narodowych”. Z pismem współpracowali m.in. S. Smolka, L. Dębicki, S. Estreicher, W. Noskowski, L. Cyfrowicz, J. Kleczyński, L. Chrzanowski, L. Siemieński, P. Popiel, A. Potocki, J. Szujski, S. Koźmian. Osiągał nakład do 2500 egzemplarzy. Kolportowany był we wszystkich zaborach, a także w niektórych stolicach krajów europejskich. Prowadził liczne dodatki, m.in. „Dodatek Literacki” (1849–1852), „Dodatek Prawniczy” (1850), „Dodatek poświęcony przemysłowi, rolnictwu...” (1850). Na łamach „Czasu” publikowano m.in. utwory K. i W. Tetmajerów, A. Nowaczyńskiego, S. Wyspiańskiego, K. Ehrenberga, T. Rittnera, J. Rosnera, W. L. Anczyca, T. Boya-Żeleńskiego.

Organem myśli konserwatywnej był miesięcznik „Przegląd Polski” (1866–1914), założony przez S. Tarnowskiego, S. Koźmiana, J. Szujskiego, L. Wodzickiego, związany z galicyjskim ziemiaństwem. Kolejni redaktorzy to: S. Koźmian, L. Powidaj (od 1867 roku), J. Skrochowski (od 1874 roku), S. Tarnowski (od 1881 roku), J. Mycielski (1885–1914). „Przegląd Polski” głosił lojalizm wobec cesarza, program pozytywistyczny, przeciwstawiał się konspiracji niepodległościowej. W 1869 roku na jego łamach opublikowano głośny pamflet polityczny w formie 20 listów pt. *Teka Stańczyka*, w którym potępiano powstanie styczniowe, oskarżano demokratów galicyjskich o chęć wywołania rewolucji społecznej. Na łamach pisma zamieszczali swe teksty znani pisarze i uczeni, m.in. A. Asnyk, A. Bielowski, G. Ehrenberg, F. Faleński, J. I. Kraszewski, N. Żmichowska, A. Brückner, J. Chrzanowski, J. Dietl, J. Kallenbach, S. Kutrzeba, S. Smolka, K. Szajnocha.

Charakter konserwatywny miało pismo dla wsi: „Krakus” (1891–1895) — „pismo poświęcone sprawom politycznym i społecznym oraz nauce, rozrywce umysłowej i szerzeniu wiadomości politycznych”, tygodnik wydawany przez S. Tarnowskiego pod redakcją K. Bartoszewicza, przy współpracy ks. Marcelego Dziurzyńskiego i ks. Wawrzyńca Oprządka (nakład 500–1500 egzemplarzy). Podobny charakter miały: „Włościanin” (1869–1879) — „czasopismo ilustrowane dla ludu”, dwutygodnik, ukazujący się kolejno pod redakcją Czesława Pieniążka, S. Jordana, A. Koziańskiego i Ludmiły Leśniowskiej, i „Rola” (1907–1914), nosząca podtytuł: „Tygodnik Ilustrowany. Organ Polskiego Związku Rolników”, której wydawcą byli Jan Hupka i Jan Kaczak, a redaktorami Adolf Nowak i Witold Noskowski.

Walkę polemiczną z prasą konserwatywną (głównie z „Czasem” i „Przeglądem Polskim”) prowadził dziennik liberalno-demokratyczny „Kraj” (1869–1873), założony przez Adama Sapiechę, redagowany kolejno przez S. Służewskiego, K. Chłopowskiego przy współpracy M. Maciejowskiego i A. Szczepańskiego. Ludwik Gumplowicz — socjolog i teoretyk prawa pod koniec 1869 roku przejął pismo i skupił wokół niego wybitnych redaktorów i współpracowników. Byli nimi m.in. A. Asnyk, M. Bałucki, K. Chłędowski, W. Dzieduszycki, A. Nałęcz Korzeniowski, J. I. Kraszewski, K. Libelt, M. Pawlikowski, W. Sabowski, J. Starkel, J. Szujski. Pismo opowiadało się za hasłami pozytywistycznymi, głosiło program pracy organicznej, koncepcje współdziałania polsko-ukraińskiego, a także ideę asymilacji Żydów⁴⁷.

Demokratów krakowskich reprezentował dziennik informacyjno-polityczny „Reforma”, który po kilku miesiącach zmienił tytuł na „Nowa Reforma” (1882–1918) i — podobnie jak „Kraj” — przełamał monopol „Czasu”. Dziennik powstał przy finansowym poparciu Pawlikowskich z Medyki, a w skład redakcji wchodził: Adam Asnyk, Tadeusz Rutowski, Tadeusz Romanowicz i Mieczysław Pawlikowski. W pierwszym numerze (1.01.1882) redakcja deklarowała ideę kultywowania „właściwości historycznych pod względem narodowym i religijnym”, nawołując do zaniechania polemik i do porozumienia, głosiła idee pracy organicznej. Zdecydowanie wystąpiła przeciwko stańczykom, nazywając ich „grabarzami idei państwowego bytu” i pisząc: „Przeciwni też będziemy polityce tych, którzy w dojrzałości do tego strasznego przekonania, że wszystko co mamy — mamy z łaski, że wszystko co mieć możemy i mieć będziemy [...] będzie znowu i tylko i zawsze — z łaski” (nr 1, s. 1). Wśród współpracowników znaleźli się m.in. K. Srokowski, K. Grzywiński, K. Irzykowski, K. Bartoszewicz, Z. Daszyńska-Golińska, A. Chmiel, J. Kallenbach. Podobny charakter miały „Nowiny dla Wszystkich” (red. L. Szczepański), które zmieniły tytuł na „Nowiny” (1905). „Nowiny dla Wszystkich” można uważać za pierwszą krakowską gazetę sensacyjną.

Na pograniczu wpływów demokratycznych i bardziej radykalnych, wspierających prasę liberalno-demokratyczną, znajdowała się „Krytyka”

⁴⁷ Cz. Lechicki, *Pierwszy rok krakowskiego „Kraju”*, „Biuletyn Naukowy Zakładu Badań Prasoznawczych” 1956, nr 10; tenże, *Prasa galicyjska u progu walki o autonomię. Wstęp do monografii dziennika krakowskiego „Kraj”*, „Biuletyn Naukowy Zakładu Badań Prasoznawczych” 1957, nr 1. Zob. też przypis 8.

(1896–1914), miesięcznik poświęcony sprawom społecznym, nauce i sztuce, sympatyzującej z ruchem socjalistycznym (uważany za nieoficjalny organ PPSD i PPS), a potem z tzw. lewicą niepodległościową. Wydawcą był W. Paślawski, początkowo redagowana przez Ludwika Brunera, a od 1901 roku przez Wilhelma Feldmana. Współpracownikami byli I. Daszyński, Z. Daszyńska, B. Limanowski i Sueeser, K. Kelles-Krauz i L. Kulczycki, także J. Marchlewski i L. Krzywicki. „Krytyka” opowiadała się za programem artystycznym Młodej Polski. Na jej łamach propagowano twórczość W. S. Reymonta, W. Sieroszewskiego, L. Staffa, S. Żeromskiego, debiutowali tu m.in. K. Iłakowiczówna, J. Kaden-Bandrowski, Z. Nałkowska⁴⁸. W. Feldman redagował też „Dziennik Poranny” (1895–1896) i „Dziennik Krakowski” (1895–1897). Z tym obozem pozostawało w łączności „Nowe Słowo” (1902–1907), redagowane przez Marię Turzyn-Wiśniewską, pismo dla kobiet, którego dział literacki prowadził Stanisław Lacka.

Prasę narodowo-demokratyczną reprezentował „Przegląd Wszechpolski” (1895–1905), wydawany najpierw we Lwowie, a następnie w Krakowie (od 1902), redagowany przez Romana Dmowskiego i J. L. Popławskiego. Pismo podsycało opór społeczeństwa wobec zaborców i przeciwstawiało się polityce lojalizmu wobec nich⁴⁹. W latach 1896–1909 ukazywał się popularny miesięcznik „Polak” — pismo dla ludu, którego redaktorem i wydawcą był K. Wojnar, a następnie S. Bernacki (red.) i J. Pawłowski (wyd.). Krzewiło wiedzę historyczną, ideę jedności w walce z zaborcami, kształtowało świadomość narodową chłopstwa (J. I. Popławski stał się twórcą koncepcji politycznej pisma). Od 1902 roku prowadziło „Dodatek Kwartalny Poświęcony Sprawom Rzemieślniczym i Robotniczym”. „Polak” był przeznaczony do kolportażu w Królestwie Polskim. W 1914 roku Jan Zamorski wydawał „Ilustrowaną Gazetę Polską”. Ponadto narodowa demokracja od 1906 roku dysponowała tygodnikiem „Ojczyzna”, który od roku 1906 ukazywał się w Krakowie (od 1902 pod red. Stanisława Rymana i Stefana Surzyciego we Lwowie). Przeniesienie „Ojczyzny” do Krakowa wynikało

⁴⁸ F. Lichodziejska, „Krytyka” 1896–1897, 1899–1914, [w:] *Obraz literatury polskiej: literatura okresu Młodej Polski*, t. 1, Warszawa 1968, s. 257–268; „Krytyka” (1899–1914), *bibliografia zawartości*, oprac. W. Suchodolski, Wrocław 1953.

⁴⁹ K. Hrabyk, *Ideologia „Przeglądu Wszechpolskiego” (1895–1905)*, Poznań 1937. Zob. też: U. Jakubowska, *Kształtowanie się elity politycznej galicyjskiej Narodowej Demokracji*, [w:] *Dzieje kultury politycznej w Polsce*, Gdańsk 1981; t a ż, *Prasa Narodowej Demokracji w dobie zaborów*, Warszawa–Łódź 1988.

z zamiarów Narodowej Demokracji umocnienia się na wsi galicyjskiej i podjęcia rywalizacji z rozwijającym się ruchem ludowym, z PSL, a także z socjalistami wydającymi „Prawo Ludu”.

Obóz katolicki, zwany też chrześcijańsko-socjalnym, dysponował kilkoma tytułami, a głównym organem jego był „Głos Narodu”, katolicki dziennik informacyjny, założony w 1893 roku (ukazywał się do 1939 roku) i redagowany początkowo przez J. Rogosza, a następnie przez K. Ehrenberga, A. Beauprégo (1901–1914) i innych. Pod redakcją A. Beauprégo zaangażowany był w ruch chrześcijańsko-społeczny ks. A. Stojałowskiego, od 1906 roku stał się organem Polskiego Centrum Ludowego, a następnie Stronnictwa Chrześcijańsko-Narodowego. W 1900 roku prowadził dodatek „Głos Literacki i Społeczny”, w latach 1901–1904 wydawał „Ilustrację Polską”. Był to tygodnik ilustrowany, wydawany i redagowany przez L. Szczepańskiego. Każdy numer pisma zawierał 20–40 ilustracji, rycin, fotografii, dotyczących różnych dziedzin życia narodowego i bieżących wydarzeń, nauki i wynalazków, prowadzono obszerny dział teatralny, związany ze sztuką dramatyczną. Z piśmie współpracowali m.in. J. Bukowski, R. Lubecki, W. Orkan, A. Potocki, K. Przerwa-Tetmajer, R. Starzewski, L. Wyczółkowski, S. Wyspiański, K. Żelechowski. Dla wsi przeznaczono „Prawdę” (1895–1918) — „pismo ludowe poświęcone sprawom religijnym, narodowym, politycznym, gospodarskim i rozrywce” — redagowaną przez ks. Jana Łabaja (od 1891 podtytuł: „Pismo Polskiego Centrum Ludowego”), które w 1911 roku osiągnęło nakład 17,5 tysiąca egzemplarzy, oraz „Nowy Dzwonek” (od 1832 roku) — „czasopismo dla wszystkich katolików, poświęcone nauce, powieściom i dziejom kościelnym”, którego redaktorem był ks. M. Dziurzyński. Od 1899 roku zmieniło ono tytuł na „Zwiastun”, od 1911 na „Głos Ludu”, by w 1912 powrócić do tytułu pierwszego. W latach 1884–1918 (i dalej) jezuita wydawali katolicki miesięcznik społeczno-kulturalny pt. „Przegląd Powszechny”, założony przez Mariana Morawskiego, Stanisława Załęskiego i Jana Badeniego, redagowany kolejno przez M. Morawskiego, S. Kobyleckiego, J. Pawelskiego i J. Urbana, adresowany do elity intelektualnej. Zamieszczano w nim artykuły naukowe, publicystykę, sprawozdania z ruchu religijnego, poczynąń społecznych, naukowych. Ruch chrześcijańsko-społeczny dysponował też czasopismami dla kobiet, takimi jak: „Niewiasta Polska” (1899–1903), wydawaną przez Adelę Dziewicką, przewodniczącą Polskiego Związku Niewiast Katolickich w Krakowie, pod redakcją Katarzyny Płatek (w numerze pierwszym deklarowano, że pismo prze-

znaczone jest dla „mieszczanek, żon rzemieślników, żon robotników i wieśniaczek”, nakład około 3 tysięcy egzemplarzy); „Przyjaciel Sług” (1897–1918), kolejno redagowany przez Jerzego Kraskowskiego, Adelę Dziewicką, Antoniego Stróżyńskiego i Katarzynę Płatek (pismo miało charakter religijny i kulturalno-oświatowy); „Niewiasta Katolicka” (1901–1911) — dwutygodnik dla kobiet wiejskich, wydawany przez Amelię Starowieyską, pod redakcją Anieli Korczakowej. Ruch ten wydawał również prasę dla robotników: „Robotnika Chrześcijańskiego” (1907–1914) i „Myśl Robotniczą” (1909–1915).

Miał też w Krakowie swoją prasę ruch ludowy. Z przeznaczeniem dla wsi ukazywał się w latach 1869–1879 wspomniany dwutygodnik „Włościanin” oraz wydawany w latach 1891–1895 przez S. Tarnowskiego tygodnik informacyjno-polityczny „Krakus”, redagowany przez K. Bartoszewicza z pozycji konserwatywnych. Publikowano na jego łamach artykuły społeczno-polityczne i religijne, wyrażano lojalistyczne poglądy wobec Austrii, zamieszczano teksty literackie oraz z zakresu gospodarstwa wiejskiego. Od 1903 roku wydawano w Krakowie „Przyjaciela Ludu” (od 1889 we Lwowie) pod redakcją Jana Stapińskiego (około 10 tysięcy egzemplarzy). Organem prawego skrzydła Polskiego Stronnictwa Ludowego od 1913 r. stał się tygodnik polityczno-społeczny i oświatowy „Piast” (wydawany do 1939 roku), polemizujący z „Przyjacielem Ludu”; prezentował umiarkowany nurt w ruchu ludowym (nakład do 1918 roku 12–50 tysięcy egzemplarzy). Dla kobiet ludowcy wydawali „Przodownicę” (1899–1910), miesięcznik społeczno-kulturalny pod redakcją Marii Siedleckiej, walczącej o prawa społeczne dla kobiet wiejskich, o przeobrażenia wsi polskiej oraz zatrzymanie emigracji zarobkowej. Na łamach pisma drukowano powieści w odcinkach, opowiadania, nowele, których autorami m.in. byli: A. Dygasiński, M. Kopnicka, J. S. Maciejowski, W. S. Reymont, E. Orzeszkowa⁵⁰.

Prasę socjalistyczną w Krakowie zapoczątkował legalnie wydawany „Robotnik” — „dwutygodnik poświęcony sprawom klas pracujących”, którego cztery numery ukazały się w styczniu i lutym 1883 roku pod redakcją Kazimierza Janowskiego, ale podpisywane przez Jana Schmiedhausena. Po konfiskatach pismo zawieszono, a redaktorów

⁵⁰ O „Przodownicy” m.in. zob. Z. Zalewska, „Przodownica” — pismo dla kobiet wiejskich w r. 1899, „Kurier Warszawski” 1937, nr 347; Z. Sokół, „Przodownica” (1899–1912). Zarys monograficzny, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 78, Prace Bibliotekoznawcze I, Kraków 1982, s. 99–124.

aresztowano. Działacze socjalistyczni mogli przez jakiś czas gościć na łamach akademickiego „Ogniska” (1889–1890). Ale rozwój prasy socjalistycznej datuje się właściwie od założenia w 1892 roku „Naprzodu”, ukazującego się pod redakcją Jana Engelscha i Ignacego Daszyńskiego (do 1895 dwutygodnik, następnie tygodnik). Od 1900 roku „Naprzód” stał się czołowym dziennikiem w Galicji, w którym — mimo że dominowała informacja i publicystyka o tematyce społeczno-politycznej — wiele miejsca poświęcano sprawom kultury. Dziennik kolejno redagowany był przez T. Regera i E. Haeckera. Autorami utworów literackich byli m.in.: M. Konopnicka, E. Orzeszkowa, I. Franko, A. Niemojewski, S. Żeromski, B. Prus, drukowano też teksty E. Zoli, A. Negri, L. Tołstoja, M. Twaina.

Socjaliści zabiegali o dalsze własne pismo codzienne, przymierzając się do odkupienia demokratycznego „Dziennika Porannego”, który w 1897 roku zmienił tytuł na „Dziennik Krakowski” (red. W. Feldman), sympatyzujący z ruchem socjalistycznym, ale do transakcji z powodu różnic ideowych nie doszło⁵¹. Tygodnikiem przeznaczonym dla wsi było „Prawo Ludu” (1896–1914) — „organ Partii Socjalno-Demokratycznej” (red. Wiktor Bałanda i Zenon Klemensiewicz). Na jego łamach pisano o rozwoju ruchu socjalistycznego, najwięcej miejsca poświęcono problemowi wsi, pisano o podatkach, emigracji zarobkowej, krytykowano działania władz galicyjskich, prowadzono polemikę z prasą ludową. Socjaliści zaczęli też wydawać w 1903 roku teoretyczny i polityczny organ pt. „Przedświt”, który od 1906 roku stał się organem PPS Frakcji Rewolucyjnej, a następnie „Trybunę” (1903–1907). W latach 1907–1908 ukazywała się „Myśl Socjalistyczna” wydawana przez PPS-Lewicę (red. Kazimierz Łapiński). W latach 1904–1907 dla kobiet przeznaczono „Robotnicę”. Socjalistyczny charakter miały też pisma satyryczne „Hrabia Wojtek” i „Kropidło” (1905–1908). Wydawano też pisma zawodowe znajdujące się pod wpływem socjalistów, m.in. „Kurier Kolejowy” (1896–1898), „Zawodowiec” (1907–1908), „Kolejarz” (1900–1914 Kraków–Lwów), „Metalowiec” (1907–1914), „Robotnik Drzewny” (1908–1914)⁵².

⁵¹ Por. J. Myśliński, *Sprawa dziennika socjalistycznego w Galicji w latach 1897–1899 w świetle korespondencji Ignacego Daszyńskiego i Witolda Jodki-Narkiewicza*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1964, t. 3, z. 2, s. 155 i n.

⁵² Szerzej o prasie socjalistycznej zob.: J. Myśliński, *Polska prasa socjalistyczna w okresie zaborów*, Warszawa 1982; J. Buszko, *Polskie czasopisma w Galicji*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1961, nr 1/2, s. 29–35; tenże, *Walka „Naprzodu” z cenzurą 1892–1914*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1960, nr 5/6.

Szczególne miejsce wśród prasy krakowskiej okresu autonomii galicyjskiej zajmowały czasopisma społeczno-kulturalne, literackie, artystyczne oraz satyryczno-humoryczne. Czasopisma społeczno-kulturalne zamieszczały głównie utwory literackie, artykuły naukowe, przede wszystkim z obszaru wiedzy humanistycznej, eseje, sprawozdania i recenzje; publicystyka wyrażała najczęściej wyraziste programy ideowe i polityczne. Oferta tej grupy czasopism pozwala na stwierdzenie, że w okresie autonomii Kraków stał się centrum prasy o przewadze tematyki literacko-artystycznej w Galicji, a także zajmował ważne miejsce na mapie prasy ogólnopolskiej. W tej grupie znajdowały się wspomniane wcześniej: „Krytyka”, sympatyzująca z ruchem socjalistycznym i lewicą niepodległościową; „Przegląd Polski” związany ze środowiskiem konserwatystów; „Przegląd Powszechny” wydawany przez jezuitów. Do tej grupy należał też: „Świat Słowiański” (1905–1914), „Prawda” — „pismo katolicko-socjalne, poświęcone sprawom społecznym, narodowym, artystycznym i literackim...” (1893–1894). Wśród licznych czasopism literacko-artystycznych m.in. znajdowały się: „Kalina”, „Szkice Społeczne i Literackie”, „Przegląd Literacki i Artystyczny”, „Echo”, „Świat”, „Życie”.

„Kalina” (1866–1870) — tygodnik (czasowo dwutygodnik) przeznaczony dla kobiet, założony i redagowany przez M. Bałuckiego, A. Szczepańskiego, T. Wojciechowskiego, a od 1869 roku wydawany przez A. Dawidowicza. Z pismem współpracowali m.in. W. L. Anczyc, W. Bełza, S. Dudzińska, K. Gliński, W. Łaza, F. Łoziński, W. Ordon, M. W. Olendzki, N. Żmichowska. Na jego łamach pisano o kulturze, literaturze, recenzowano utwory literackie, prowadzono krytykę artystyczną. Publicystyka zajmowała się sprawami emancypacji kobiet, ich sytuacją ekonomiczną, propagowała ideał narodowego wychowania Polek. Pismo zamieszczało ilustracje A. Grottgera, F. Kostrzewskiego, J. Kossaka, A. Zalewskiego i L. Grabowskiego⁵³.

„Szkice Społeczne i Literackie” (1875–1876), wydawane przez A. Dygasińskiego, redagowane przez K. Bartoszewicza. Był to tygodnik postępowej młodzieży krakowskiej, krytykujący konserwatyzm i stańczykowski lojalizm, zacofanie i klerykalizm. Na jego łamach publikowano artykuły z zakresu historii, przeglądy literackie i teatralne, polemiczno-satyryczne felietony. Wśród autorów byli m.in.: M. Bałucki,

⁵³ Zob. A. Zyga, „Kalina” (1866–1870), „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, t. 12, z. 1; zob. tenże, *Krakowskie czasopisma literackie drugiej połowy XIX wieku (1860–1895)*, Kraków 1983, s. 54–100.

W. Bełza, S. Duchcińska, M. Gawalewicz, J. I. Kraszewski⁵⁴, T. Lenartowicz, W. Łoś, M. Pawlikowski, A. Świętochowski.

Linie ideową „Szkiców Społecznych i Literackich” kontynuował „Przegląd Literacki i Artystyczny” (1882–1886) — dwutygodnik poświęcony literaturze i sztuce, także podejmujący tematykę społeczną, wydawany i redagowany przez K. Bartoszewicza, krytykując lojalizm stańczyków, krakowskich konserwatystów, klerykalizm. Z czasopiśmem współpracowali m.in. Jan Blasche (redaktor odpowiedzialny), S. Mieroszewski, W. Prokesch, M. Bałucki, A. Bartels, M. Biernacki, T. Jeske-Choiński, M. Konopnicka, J. Kaszak, J. Styka, J. Malczewski, K. Pochwalski⁵⁵.

Odmienny charakter miało „Echo” (1877–1879) — tygodnik poświęcony literaturze i sztukom pięknym, redagowany kolejno przez Z. Przybylskiego przy współpracy J. Siemieńskiego, A. Mastalskiego. Pisano na jego łamach o wydarzeniach z życia artystycznego, popularyzowano kulturę. Ukazywał się też „Świat” (1888–1892) — dwutygodnik literacko-artystyczny pod redakcją Z. Sarneckiego, przy udziale J. Miena i S. Toudosa. Programowo był czasopiśmem antypozytywistycznym. Nie zrywając z tradycją literacką i artystyczną, sprzyjał pojawiającym się postawom modernistycznym. Autorami utworów literackich byli m.in. A. Asnyk, F. Faleński, C. Jellenta, T. Lenartowicz, M. Konopnicka, Z. Przesmycki, H. Sienkiewicz, K. Ujejski, M. Zdziechowski. Pisywali też S. Estreicher, F. Hoesick, J. Kasproicz, L. Rydel, K. Tetmajer. W „Świecie” zamieszczano rozprawy krytycznoliterackie i artystyczne, recenzje książek, spektakli teatralnych etc.⁵⁶ „Świat” może być uważany za pierwsze czasopismo zamieszczające kolorowe reprodukcje dzieł sztuki, m.in. J. Matejki, A. Grottgera, a stronę graficzną tworzyli m.in. P. Stachiewicz, J. Kossak i W. Tetmajer.

Ważne miejsce zajmowało „Życie” (1897–1900), określające się jako „tygodnik ilustrowany, literacko-artystyczny, społeczny i naukowy”. Założony, wydawany i redagowany był przez L. Szczepańskiego (do

⁵⁴ Zob. A. Zyga, „Szkice Społeczne i Literackie” (1875–1876), „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1970, t. 9, z. 1; zob. tenże, *Krakowskie czasopisma...*, op. cit., s. 101–123.

⁵⁵ Zob. A. Zyga, „Przegląd Literacki i Artystyczny” (1882–1886), „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1974, t. 13, z. 3.

⁵⁶ E. Korzeniewska, „Świat” 1888–1893, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku: Literatura Młodej Polski*, t. 1, Warszawa 1968, s. 221–232; zob. A. Zyga, *Krakowskie czasopisma...*, op. cit., s. 161–247

kwietnia 1898), następnie przez I. Sewera Maciejowskiego. Początkowo miało charakter eklektyczny. Współpracowali z nim A. Górski, A. Nowaczyński, W. Orkan, W. Tetmajer, G. Zapolska. Drukowano utwory m.in. A. Asnyka, A. Dygasińskiego, M. Konopnickiej, B. Leśmiana, F. Mirandoli, Z. Przesmyckiego, L. Rydla, A. Sygietyńskiego. Rozbudowany był też dział społeczno-naukowy pod red. Z. Daszyńskiej (pisywali w nim J. Baudouin de Courtenay, W. Feldman, I. Moszczeńska, K. Kelles-Krauz i inni). Zmiana charakteru pisma doprowadziła do akceptacji nowych prądów artystycznych: od cyklu artykułów A. Górskiego pt. *Młoda Polska* nazwę przyjęto dla epoki literackiej. Po objęciu redakcji przez S. Przybyszewskiego „Życie” stało się modernistycznym pismem literacko-artystycznym, artykuły Przybyszewskiego (*Confiteor*, *O „nową” sztukę*) lansowały hasło „sztuka dla sztuki”. Na łamach periodyku ogłaszano przekłady europejskich symbolistów i parnasistów. Tekstom literackim towarzyszyła znakomita oprawa graficzna, tworząc harmonijną całość, pomyślaną jako dzieło sztuki. Publikowano m.in. utwory J. Kasprowicza, J. A. Kisielewskiego, S. i W. Korab-Brzozowskich, A. Langego, T. Micińskiego, W. Perzyńskiego, T. Rittnera, S. Wyspiańskiego. Ten ostatni zajmował się stroną graficzną pisma, zastąpili go później L. Wyczółkowski i A. Procajłowicz. „Życie” zamieszczało m.in. reprodukcje dzieł T. Axentowicza, X. Dunikowskiego, J. Mehoffera, J. Stanisławskiego, W. Weissa⁵⁷.

Przedstawiciele Młodej Polski zamieszczali poezję, prozę oraz pisali o sztuce na łamach dwutygodnika społeczno-literackiego, poświę-

⁵⁷ J. Czachowska, „Życie” 1887–1891, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku: Literatura Młodej Polski*, t. 1, Warszawa 1968, z. 207–244; A. Zyga, *Materiały do genezy i powstania krakowskiego „Życia” Ludwika Szczepańskiego* (Listy L. Szczepańskiego), „Pamiętnik Literacki” 1978, z. 2, s. 189–226; tenże, *Program ideowo-artystyczny „Życia” za redakcji Ludwika Szczepańskiego*, „Ruch Literacki” 1972, z. 3, s. 135–152; tenże, *Krakowskie „Życie” pod red. Ludwika Szczepańskiego (1897–1898)*, cz. I, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1986, z. 3, s. 19–46; Cz. Lechicki, *Kartka z dziejów prasy krakowskiej XX w.*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1965, nr 1/2, s. 119–138; T. Weiss, *Die Krakauer Zeitschrift „Życie” und die österreichischen modernistischen Zeitschriften*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* nr 582; *Prace Historyczne*, z. 68, 1980; *Studia Austro-Polonica* 2, s. 179–194; tenże, „Życie” *krakowskie a austriackie czasopisma modernistyczne*, „Magazyn Kulturalny” 1979, nr 3, s. 26–30; T. Z. Bednarski, *Wyspiański — grafik prasowy*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1969, nr 1, s. 87–97; W. Krajewska, *Literatura angielska na łamach „Życia” i „Chimery”*, „Przegląd Humanistyczny” 1968, nr 2, s. 167–185; P. Obrączka, *Literatura niemiecka na łamach krakowskiego „Życia” (1897–1900)*, „Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu” 1980, z. 17, s. 47–65.

canego sprawom kobiet — „Nowe Słowo” (1902–1907), redagowanego przez M. Turzymę-Wiśniewską. Z pismem współpracowali A. i J. Bandrowscy, J. Boudouin de Cortenay, T. Boy-Zeleński, R. i O. Bujwidowie, J. Joteyko, G. Zapolska. W latach 1903–1905 ukazywało się, założone przez A. Kisielewskiego, czasopismo ilustrowane pt. „Liberum Veto”, miało charakter literacki i artystyczny, uprawiało satyrę i karykaturę polityczną. Wydawane było w 1904 roku częściowo we Lwowie (z powodów działania cenzury). Wydawcami i redaktorami byli: W. Teodorczuk, F. Czaki, W. Dubi. Z pismem współpracowało grono wybitnych autorów, m.in. A. Neuwert-Nowaczyński, L. Belmont, B. Hertz, J. Korczak, W. Nałkowski, A. Niemojewski, O. Ortwin, W. Perzyński. W zakresie grafiki i rysunku redakcja korzystała m.in. z prac K. Brzozowskiego, S. Dębickiego, K. Frycza, L. Wyczółkowskiego, zaś stałymi karykaturzystami byli: S. Lentz, F. Pautsch, W. Wojtkiewicz.

Odmiernym charakterem cechował się „Museion” (1911–1913) — „miesięcznik poświęcony literaturze i sztuce”, ostatnie znaczące pismo literacko-artystyczne Młodej Polski, odznaczające się starannym wystrojem graficznym i edytorskim, wydawane w Krakowie i w Paryżu. Redaktorami byli W. Kościelski i L. H. Morstin, propagujący wartości klasycyzmu w kulturze polskiej (stała współpraca M. Morawskiego i T. Sinki). Na łamach pisma zamieszczano liczne przekłady z literatury greckiej i rzymskiej, teksty pisarzy francuskiego klasycyzmu XVII wieku, utwory poetyckie J. Kochanowskiego i Sz. Szymonowicza, L. Staffa. Liczne artykuły poświęcono sztuce rzeźbiarskiej i malarstwu. Programowo miesięcznik pozostawał w opozycji wobec estetyki modernizmu.

Znaczące miejsce w grupie czasopism poświęconych sprawom twórczości i kultury zajmował miesięcznik „Rydwan” (1912–1914), wydawany przez C. Jellentę, z którym współpracowali m.in. S. Baczyński, F. Jabłczyński, A. Lange, S. Serwin i A. Stodora. Charakter pisma był niejednorodny, co wyrażało się w różnorodności publikowanych tekstów i estetycznych zafascynowań. Redakcja propagowała swoisty kult wielkich romantyków (głównie Z. Krasińskiego i C. K. Norwida) oraz twórczości dramatycznej S. Wyspiańskiego, fascynowała się twórczością kubistów, futurystów i naturalistów. Prowadzono dyskusje o „doczesności literatury polskiej” (J. A. Herbaczewski), wiele miejsca poświęcono malarstwu Z. i A. Pronaszków i T. Czyżewskiego. Zamieszczano liczne studia poświęcone filozofii F. Nietzschego, A. Schopenhauera, H. Bergsona, S. Brzozowskiego. Bogato przedstawiał się dział recenzji teatralnych i muzycznych.

W Krakowie ważną rolę odgrywały periodyki satyryczno-humorystyczne. Najpopularniejszym był „Diabeł”, ilustrowany dwutygodnik humorystyczno-satyryczny, ukazujący się od roku 1869 do 1918 (i dalej), kolejno redagowany przez A. Kleczewskiego, L. Maliczaka (do 1870), A. Grynfelda (1871–1874), K. Bartoszewicza (1875–1878), S. Strzeszyńskiego i innych. Pismo związane było z dziennikiem „Kraj”, miało świetnych współpracowników literackich i rysowników. Uprawiali oni przede wszystkim satyrę polityczną, krytykując konserwatywne i ugodowe ugrupowania stańczyków, oddając klimat sporów demokratami, socjalistami i ludowcami. Dużą poczytnością cieszyły się felietony o stosunkach lokalnych, pisane gwarą podmiejską (np. *Wicek-Socjalik*). Współpracownikami pisma byli m.in. W. Aleksandrowicz, W. Feldman, L. F. Leśniowski, J. Ejsmond. Pismo prowadziło dodatki: „Diablicę”, „Diablątko”.

W 1886 roku wychodził dwutygodnik humorystyczny „Ananas” pod redakcją Kazimierza Bartoszewicza, redaktorem odpowiedzialnym był Konstanty Mikulski. Wydawany w starannej szacie graficznej, „Ananas” zamieszczał satyryczne rysunki, karykatury m.in. autorstwa Józefa Kruszewskiego, Seweryna Bieszczada. Dotyczyły one życia mieszkańców Krakowa, miały też charakter polityczny. Ilustracje i rysunki zamieszczały też inne czasopisma satyryczne: tygodnik „Bicz” (1885–1886), a także dwutygodnik „Śmieszek” (1886). „Bicz” wydawany i redagowany był przez K. J. Arwina-Zielińskiego, którego później zastąpił A. Czerwonka. W dowcipnych wierszach i felietonach komentował aktualne wydarzenia z życia politycznego, świata kultury i nauki, wyszydzał drobnomieszczkańską obyczajowość i obłudę, zamieszczał humor wojskowy.

Rozwój satyrycznych czasopism młodopolskich zapoczątkował w Krakowie w roku 1902 „Chochół”, wydawany przez Teofila Trzcńskiego. Czasopismo „poświęcone karykaturze artystycznej i satyrze społecznej” miało świetnych ilustratorów, byli nimi m.in. Karol Frycz, Piotr Krasnodębski, Antoni Procajłowicz, Eugeniusz Raciborski, Witold Wojtkiewicz i Włodzimierz Tetmajer, w jednym z numerów znalazły się karykatury Stanisława Wyspiańskiego. Większość z nich, po upadku „Chochoła”, kontynuowała swą twórczość na łamach wymienionego wcześniej „Liberum Veto”, którego jednym z założycieli był satyryk i dziennikarz, działacz PPS — Franciszek Czaki. Charakterystyczną deklarację ogłoszono w pierwszym numerze (marzec 1903), wyjaśniając, że czasopismo „chce być przednią placówką w walce postępu z reakcją na polu kultury, polityki i sztuki. Chcemy stworzyć typ pisma, które

nie przyjęło się jeszcze w Polsce, pisma poświęconego poważnej satyrze i karykaturze obyczajowej, politycznej i społecznej”. Czasopismo ostro reagowało na wiele zjawisk literackich i artystycznych, także społecznych i politycznych, popadając w konflikty z cenzurą. W gronie rysowników-karykaturzystów znajdowali się m.in. Kazimierz Sichulski, Pautsch Fryderyk, Stanisław Kuczborski, Stanisław Leutz. Z „Liberum Veto”, odznaczającym się wysokim poziomem artystycznym, uważanym za najlepsze wśród periodyków satyrycznych, współpracowała cała plejada ówczesnych twórców.

W latach 1911–1912 ukazywała się „Abdera” — ilustrowany dwutygodnik satyryczny o wymownym tytule: nawiązywał do nazwy tragicznego miasta, którego mieszkańcy w starożytnej Grecji uchodzili za przysłowiowych głupców⁵⁸. Głupotą był konserwatyzm i lojalizm części elit Krakowa. Do nich adresowany był wiersz kończący się słowami: „Służalstwo głównym Twym grzechem: Miast kark giąć — w nos parsknij śmiechem”. Wydawcą i redaktorem był Klemens KostECKI, który usiłował kontynuować tradycje „Liberum Veto”. Współpracował z pismem zespół uzdolnionych rysowników i malarzy, m.in. Wilhelm Wyrwiński, Jacek Mierzejewski, Czesław Młodzianowski, Włodzimierz Tetmajer, K. Sichulski, Iwo Gall. Satyra rysunkowa ograniczała się do wydarzeń lokalnych, zwłaszcza ze świata artystyczno-literackiego.

W tej grupie pism znalazły się też „Bocian” (1896–1918), wychodzący pod redakcją Konstantego Krumłowskiego, „Figlarz” (1911–1918), a także powstały w 1916 tygodnik artystyczno-literacki pt. „Zwierzytniec”, poświęcony satyrze i humorowi, często konfiskowany przez wojskową cenzurę. Stroną literacką zajmował się Piotr Rysiewicz, rysunkiem — Alfred Birkenmayer.

W drugiej połowie XIX wieku, jak już wspomniano, Kraków stawał się ważnym ośrodkiem rozwijającej się kultury i nauki, któremu to rozwojowi towarzyszyły liczne czasopisma naukowe i fachowe, powstałe w środowisku Uniwersytetu i licznych towarzystw naukowych. Tu działało Towarzystwo Naukowe Krakowskie z licznymi wydziałami i komisjami specjalistycznymi (1815–1872), miała siedzibę Akademia Umiejętności (od 1872 roku). Każda niemal dziedzina nauki uprawiana na Uniwersytecie posiadała również w mieście swoje towarzystwo, mające ją wspierać i popularyzować, w tym też poprzez tworzone czasopisma

⁵⁸ H. Górską, E. Lipiński, *Z dziejów karykatury polskiej*, Warszawa 1997, s. 145.

naukowe i fachowe. Znaczna część czasopism reprezentowała nauki humanistyczne, ale obok nich powstawały wyspecjalizowane czasopisma medyczno-przyrodnicze, rolnicze, prawne, pedagogiczne i techniczne.

Organem TNK były „Roczniki Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” (1817–1872), zaś Akademii Umiejętności (następnie Polskiej Akademii Umiejętności) — „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” (1890–1915), redagowane m.in. przez S. Smolkę, B. Ulanowskiego i innych. Na łamach 44 tomów „Rocznika Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” opublikowano blisko 400 rozpraw 168 autorów (m.in. J. S. Bandtkiego, P. Czajkowskiego, J. Majera, F. Skrobła, J. Jakubowskiego, K. Mecherzyńskiego). Czasopismo bowiem musiało „przyczyniać się do pomnożenia wszelkich nauk, rozszerzenia światła, rozkrzewienia sztuk, przemysłu i kunsztów w narodzie”. Na łamach pisma pojawiała się tematyka historyczna, z zakresu nauk o ziemi, astronomii, prawnicza, językoznawcza, z zakresu nauk medycznych, sztuki i architektury. Od 1852 roku pismo podzielono na 2 serie (Oddział Nauk Przyrodniczych i Lekarskich, Oddział Nauk Moralnych).

W 1869 roku uczyniono pierwszą próbę stworzenia czasopisma poświęconego starożytności. Był to „Rocznik dla Archeologów, Numizmatyków i Bibliografów Polskich” pod redakcją Stanisława Krzyżanowskiego. Jednym ze specjalistycznych periodyków stało się „Archiwum do dziejów Literatury i Oświaty Akademii Umiejętności”, ukazujące się od 1878 roku. W latach 1884–1889 ukazywało się najstarsze czasopismo numizmatyczne, zatytułowane „Zapiski Numizmatyczne”, kwartalnik założony i redagowany przez M. Kurnatowskiego. Zastąpiło ono zostało przez „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, które pełniły rolę organu Towarzystwa Numizmatycznego. Wydawano je z przerwami w latach 1889–1906 i następnie od 1909 roku w postaci miesięcznika. „Zapiski Numizmatyczne” były pierwszym polskim czasopismem w całości poświęconym numizmatyce. Współpracowali z nimi m.in. Antoni Ryszard, Władysław Bortynowski, Max Kirmis, Ignacy Polkowski, Wiktor Wittyg.

Założone w roku 1896 Towarzystwo Miłośników Historii Zabytków Krakowa wydawało w latach 1898–1914 (i dalej) „Rocznik Krakowski”, czasopismo o starannej szacie graficznej, zawierające artykuły z zakresu szeroko pojętej historii sztuki, a także sprawozdania z działalności Towarzystwa, recenzje książek, przeglądy bibliograficzne. Poszczególne tomy redagowali: S. Krzyżanowski (t. 1–5, 7–13, 16–17), L. Lepszy i S. Tomkowicz, S. Kutrzeba, J. Muczkowski. Z pismem

współpracowali wybitni historycy, historycy sztuki, archeolodzy, architekci, muzycy.

W latach 1908–1914 (i dalej) ukazywał się „Rocznik Sławistyczny”, założony przez J. Łosia, I. Mańkowskiego, K. Nitscha i J. Rozwadowskiego. Było to czasopismo drukujące artykuły z zakresu językoznawstwa i historii języków słowiańskich, dialektologii, słowotwórstwa, nazewnictwa, zawierające przeglądy bibliograficzne i dział recenzji. W latach 1867–1924 działające w mieście Towarzystwo Prawnicze i Ekonomiczne wspólnie z Wydziałem Prawa Uniwersytetu wydawało „Kronikę Prawniczą” (1882–1892) oraz „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne” (1900–1914 i nadal), poświęcone prawu i naukom społecznym.

Od kwietnia 1862 roku staraniem Oddziału Nauk Przyrodniczych i Lekarskich CK Towarzystwa Naukowego Krakowskiego zaczął ukazywać się tygodnik pt. „Przegląd Lekarski”, założony i redagowany przez J. Dietla, A. Bryka, J. Majera, F. Skobla, następnie przez S. Jankowskiego, L. Halbana, M. Zieleniewskiego, J. Oetingera i innych. W piśmie zamieszczano artykuły z zakresu medycyny, przeglądy czasopism wydawnictw medycznych, sprawozdania z posiedzeń towarzystw lekarskich. W 1872 roku ukazywał się dodatek pt. „Dwutygodnik Higieny Publicznej Krajowej”. Towarzystwo wydawało także, wspólnie z Uniwersytetem, „Rocznik Lekarski” (1906–1917). Działający w latach 1889–1914 chirurdzy polscy, którzy w latach późniejszych utworzyli Towarzystwo Chirurgów Polskich, organizowali zjazdy, wydając związany z nimi periodyk „Pamiętnik Zjazdów Chirurgów Polskich” (w latach 1889–1911 odbyło się w Krakowie 14 zjazdów).

Ukazywały się też pisma podejmujące problemy rolnictwa. Organem Towarzystwa dla Popierania Polskiej Nauki Rolnictwa stał się założony w 1904 roku „Rocznik Nauk Rolniczych”, zawierający rozprawy z zakresu produkcji i inżynierii rolnej, którego kolejnymi redaktorami byli m.in.: E. Godlewski, S. Jentys, W. Lubomirski, W. Klecki. Działające w Krakowie w latach 1845–1919 Towarzystwo Rolnicze Krakowskie również wydawało czasopisma naukowo-fachowe. Były tom.in. „Rocznik CK Towarzystwa Gospodarczo-Rolniczego Krakowskiego” (1851–1853), „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy” (1854–1862), a także „Dziennik Rolniczy” (1862–1870) oraz „Przewodnik Ekonomiczny” (1870–1871).

Krakowskie Towarzystwo Techniczne, założone w 1877 roku, szerzyło wiedzę techniczną, zmiierzając do podniesienia działalności kraju. W tym celu w latach 1880–1900 wydawało „Czasopismo Techniczne”,

miesięcznik redagowany przez komitet redakcyjny, w skład którego wchodził m.in. W. Łatkiewicz, J. Matula, M. Moraczewski, W. Rozwadowski. Po odebraniu przez władze debitu pismo zostało przejęte przez Polskie Towarzystwo Politechniczne we Lwowie. W Krakowie ponownie zaczęło się ukazywać w latach 1890–1899 pod redakcją komitetu w składzie: R. Meus, W. Ekielski, S. Horoszkiewicz, L. Mikucki, J. Rajewski. Pod auspicjami Towarzystwa wydawano też miesięcznik pt. „Architekt” (1900–1915), poświęcony architekturze i sztuce. Redagowali go kolejno W. Ekielski (1900–1906) i J. Warchałowski, zapewniając piśmiu wysoki poziom merytoryczny i edytorski. Był to wynik współpracy wybitnych twórców (np. J. Sas-Zubrzycki, H. Jasiński, A. Szyszko-Bohusz), którzy na łamach czasopisma poruszali problematykę architektury, budownictwa, a także sztuki polskiej historycznej i współczesnej oraz zagadnienia konserwatorskie.

Stosunkowo najlepsze warunki dla rozwoju czasopism pedagogicznych zarysowały się w zaborze austriackim po 1867 roku, tj. od momentu lipcowych i sierpniowych ustaw, wprowadzających autonomię oświaty i język polski do szkół oraz Radę Szkolną Krajową. Wcześniej istniały nieliczne pisma urzędowe, np. dwumiesięcznik „Kurenda Szkolna” (1863–1870), wydawany przez Konsystorza Diecezji Krakowskiej. Kraków prawie przez 30 lat pozbawiony był własnych czasopism pedagogicznych. W roku 1875 podjęto próbę wydawania „Rocznika Szkolnego”, który ukazał się tylko jednorazowo, podobnie jak wydany w 1875 roku „Poradnik Wychowawczy”, poświęcony sprawie wychowania domowego. W 1899 roku zaczęła ukazywać się „Oświata”, która po czterech numerach zmieniła tytuł na „Pogląd na Świat”. Były to miesięczniki „poświęcone zagadnieniom wykształcenia, czytelnictwa i samouctwa”, redagowane na przemian przez Władysława Kozłowskiego i Jana Dutkiewicza.

Łącznie w Galicji w tym czasie ukazywało się 60 tytułów periodyków, spośród których 14 wydawano w Krakowie⁵⁹. Wydawcami byli: Krajowy Związek Nauczycielstwa Polskiego („Głos Nauczycielstwa Ludowego”, 1906–1918, red. Stanisław Nowak; „Ruch Pedagogiczny”,

⁵⁹ Por. J. Jarowiecki, *Czasopisma pedagogiczne w Polsce*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykała, Warszawa 1993, s. 76–88; tenże, *Czasopisma pedagogiczne w Polsce. Historia i terażniejszość*, [w:] tenże, *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*, Kraków 1997, s. 5–31. Zob. też: S. Możdżeń, J. Musiał, *Bibliografia polskich czasopism pedagogicznych (do 1979 r.)*, Kielce 1961.

1912–1915, jako miesięczny dodatek do „Głosu Nauczycielstwa Polskiego” pod redakcją Henryka Rowida), Towarzystwo Szkoły Ludowej („Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej”, 1901–1906, red. Stanisław Michnik; „Przewodnik Oświatowy” 1907–1939; red. Marian Stępowski, „Oświata Ludowa”, 1910–1913, red. Kazimierz Lubecki); Związek Ekonomistów, Urzędników i Nauczycieli („Głos Urzędniczy”, 1908–1914, red. Feliks Świątkowski); Zrzeszenie Polskich Stowarzyszeń Katolickich Nauczycieli („Nauczycielka”, 1914–1922, red. Helena Strażyńska). Problematyce szkolnictwa ludowego poświęcona była „Gazeta Szkolna” (1902–1913), wydawana i redagowana przez Stanisława Rosoła, ciesząca się dużym powodzeniem ze względu na swój niezależny i postępowy charakter i obronę interesów nauczycieli tego szkolnictwa. Problemami reformy oświaty i wychowania zajmowały się m.in. „Reforma Szkolna” (1904–1911), redagowana przez Adama Szymańskiego, „Szkoła Przyszłości” (1906–1908) pod redakcją Julii z Benonich-Dobrowolskiej. Krakowskie czasopisma pedagogiczne odegrały ważną rolę w procesie kształtowania się poglądów społecznych nauczycieli, ich świadomości narodowej i solidarności zawodowej, polemizowały z konserwatywnymi poglądami, zajmowały się sprawami narodowego wychowania ludu, poświęcając wiele uwagi oświacie pozaszkolnej, rozbudzały też potrzebę samokształcenia nauczycieli.

Rozwojowi oświaty i związanego z tym edytorstwa czasopism pedagogicznych towarzyszył ożywiony rozwój czasopism dla dzieci i młodzieży, na łamach których propagowano nowe, rodzące się koncepcje wychowawcze i tendencje ideowe. Stanowiły one ważny instrument kształtowania poglądów i postaw młodych odbiorców, przede wszystkim postaw patriotycznych, zapoznawały z dorobkiem narodowej kultury, w tym literackiej i artystycznej. W Krakowie rozpoczęło się od skromnych dodatków. W latach 1905–1914 takim był samodzielny dodatek do „Prawdy” — „pisma ludowego poświęconego sprawom religijnym, narodowym i politycznym, gospodarczym i rozrywce” pt. „Dzwonek” pod redakcją L. Łabaja. Wiele miejsca poświęcano w nim sprawom wychowania, publikowano teksty literackie oraz poświęcone historii Polski. Propagandą idei ruchu misyjnego wśród dzieci i młodzieży zajmowały się „Roczniki Dzieła św. Dzieciątka Pana Jezusa” (kwartalnik ukazujący się pod redakcją ks. J. Kiedrowskiego).

W 1909 roku środowisko działaczy oświatowych zaczęło wydawać czasopismo pt. „Promyk. Ilustrowany Dwutygodnik dla Dzieci” pod redakcją Wojciecha Feleksego. W składzie redakcji znaleźli się m.in.

Bronisława Bobrowska, Jadwiga Klemensiewiczowa, Helena Radlińska, Marcelina Kulikowska, współpracowały J. Mortkowiczowa, W. Weychert-Szymanowska, J. Korczak, M. Zaruski, J. Porazińska, H. Boguszewska, W. Sieroszewski. Ukazywał się do 1910 roku. Dodatkiem do „Promyka” był „Promyczek”, przeznaczony dla najmłodszych (red. S. Buraczewska). Tytułem nawiązywał do „Promyczka. Pisemka poświęconego młodzieży”, wydawanego w 1872 roku pod redakcją S. Władysi. W latach 1913–1914 ukazywał się „Murzynek” — miesięcznik ilustrowany dla dzieci i młodzieży, poświęcony misjom katolickim w Afryce, pod redakcją A. Świerzyńskiego, wydawany przez Sodalację św. Piotra Klawera.

Do młodzieży adresowany był miesięcznik „Zjednoczenie. Organ Młodzieży Socjalistycznej” (1905–1911), założony w Krakowie i redagowany przez Henryka Grossmana. Nękanie przez cenzurę czasopismo zmieniło miejsce druku. Pismami socjalistycznymi dla młodzieży były też: „Głos Młodzieży Socjalistycznej” (1910, redaktorzy m.in. Julian Leszczyński, Eugeniusz Przybyszewski, Stanisław Świdwiński i inni); „Nasz Głos” (1911–1912, red. Jan Feliks Jasiński); „Wiosna — pismo dla młodzieży robotniczej” (1921, red. Z. i J. Klemensiewiczowie)⁶⁰. W 1912 roku pojawiła się w Krakowie „Nasza Praca. Organ Zarządu Głównego Unii Stowarzyszenia Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej”, wydawana nakładem Ludwika Strojka. Kontynuację „Naszej Pracy” stanowił „Nurt. Pismo Socjalistyczne”, redagowany przez Tadeusza Szpotańskiego⁶¹.

Miał też swoją prasę ruch harcerski. Bibliografowie odnotowali kilka, m.in. „Czuwaj” (1912–1913), „Odrodzenie” (1912–1913), „Orli Lot” (1912–1913)⁶². Najciekawszy był jednak „Harcerz” (1913–1914) — „miesięcznik Harcerzy Polskich” pod redakcją Józefa Lewickiego, propagujący idee skautingu, kształtujący poczucie odpowiedzialności za losy kraju i miłość do niego. W latach 1914–1915 ukazywał się tygodnik „Coś Wam powiem”, wydawany przez IV Krakowską Drużynę Skautową, zaś w 1914 roku harcerstwo żeńskie wydawało „Skautkę”, redagowaną m.in. przez Jadwigę Mayówną.

⁶⁰ Por. J. Myśliński, *Studia nad polską prasą społeczno-polityczną w Zachodniej Galicji 1905–1914*, Warszawa 1970, s. 211; tenże, *Polska prasa socjalistyczna w okresie zaborów*, Warszawa 1982, s. 244.

⁶¹ Ż. Kormanowa, *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych*, Warszawa 1949, s. 29, 32.

⁶² M. Miszczuk, *Spis tytułów prasy harcerskiej 1911–1939*, Warszawa 1983.

W Krakowie ukazywały się nadto pisma młodzieży narodowej („Młode Słowo”, 1892), młodzieży ludowej („Strażnica Polski Ludowej”, 1913, red. Z. Gutek, F. Nieć). Polska Młodzież Abstynencka dysponowała periodykiem pt. „Młodzież” (1906–1907, red. Gustaw Baumfeld), adresowanym do młodzieży szkół średnich i uniwersyteckiej, propagującym walkę z różnymi nałogami. Kontynuacją stanowiło pismo Akademickiego Koła Eleuteryi pod identycznym tytułem, ukazujące się w latach 1909–1911. Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej zapoczątkowało w 1917 roku wydawanie miesięcznika „Młodzież Polska” (red. ks. Ludwik Kasprzyk), której celem było integrować młodzież katolicką, zapoznawać ją z dziejami narodu, poszerzać wiedzę, pobudzać do pracy samokształceniowej. Powstawały też pisma w środowisku młodzieży szkolnej, np. „Znicz. Miesięcznik Polskiej Młodzieży Szkół Średnich” (1906–1908, wydawany przez uczniów III Gimnazjum), „Łan Młodzieży” — „dwutygodnik kształcącej się młodzieży szkolnej” (1908–1909, red. T. Grabowski, M. Piechocka). Wcześniej wydawano m.in. „Gimnazjalistę” (1895), „Koleżeństwo” (1890), „Jutrzenkę” (1899–1900). Młodzież akademicka również drukowała własne czasopisma, m.in. „Przegląd Akademicki” (1881–1883), wydawany staraniem Czytelni Akademickiej pod redakcją Szymona Matusiaka; „Ognisko” — „organ uczącej się młodzieży polskiej” (1889–1900), redagowane kolejno przez K. Przerwę-Tetmajera, Wilhelma Schmidta i innych; „Przegląd Studencki” (1890); „Podwawelanina” (1902); „Przyszłość” (1903).

Kraków w okresie autonomii Galicji stał się ważnym ośrodkiem wydawniczym prasy katolickiej. Do najstarszych popularnych pism religijnych należał założony w roku 1872 przez ks. Stanisława Stojałowskiego miesięcznik pt. „Apostolstwo Serca Jezusa czyli Związek Katolicki dla Kościoła i Dusz Zbawienia”, który od 1880 roku przyjął tytuł „Intencja Miesięczna czyli Posłaniec Serca Jezusowego”, by w 1904 roku zmienić go na „Posłaniec Serca Jezusowego”. Kolejnymi redaktorami byli m.in. ks. S. Stojałowski, A. Buchta, M. Mycielski, A. Friedrich, J. Hubant i inni. Pismo propagowało kult Serca Jezusowego, było łącznikiem między ogniskami Apostolstwa Modlitwy, zamieszczało rozważania biblijne, artykuły hagiograficzne, wiadomości bieżące z życia Kościoła. Osiągało w latach 1872–1918 nakład 30–150 tysięcy egzemplarzy. Kult Serca Jezusowego szerzył też „Głos Ziemi Świętej” (1909–1918 i dalej), kwartalnik, a od 1912 miesięcznik Pobożnego Stowarzyszenia Armii św. Krzyża, pod redakcją o. Zygmunta Jakubowskiego. Na łamach pisma popularyzowano sanktuarium w Ziemi Świętej, osoby święte z nimi związane, a także działalność franciszkanów.

W latach 1882–1936 ukazywał się miesięcznik popularnonaukowy wydawany przez jezuitów pt. „Misje Katolickie. Czasopismo Ilustrowane Miesięczne”, redagowany kolejno m.in. przez ks. ks. W. Zaborowskiego, J. Hołubowicza, W. Długoleckiego, M. Czermińskiego, J. Krzyszkowskiego. Propagował dzieła misyjne w różnych częściach świata, ich idee oraz historię, zamieszczał artykuły historyczne, etnograficzne, przede wszystkim poruszał problemy religijne. Podobny charakter miały „Roczniki Rozkrzewienia Wiary” (1883–1921), dwumiesięcznik Stowarzyszenia Rozkrzewienia Wiary, publikujący listy misjonarzy z całego świata.

Prasę religijną wydawały różne stowarzyszenia i zakony. Tak np. w latach 1900–1939 księża misjonarze wydawali „miesięcznik kleryków” — „Meteor” (wcześniej: „teologów stradomskich”), redagowany kolejno przez J. Ściskalskiego, J. Lorka, P. Dembińskiego i innych. Publikowano w nim artykuły filozoficzno-teologiczne, historyczne, pisano o wydarzeniach z życia zgromadzenia prowincji i seminaryjnego. Ci sami księża misjonarze wydawali w latach 1895–1915 „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo” pod redakcją ks. Kaspra Słomińskiego. Tematyka pisma związana była z historią tych zgromadzeń, z działalnością misjonarzy, pismo zamieszczało sprawozdania i rozporządzenia władz generalnych. Organem Konferencji św. Wincentego a Paulo i stowarzyszeń im pokrewnych był kwartalnik „Miłosierdzie Chrześcijańskie” (1905–1918) pod redakcją ks. S. Greczyka, na łamach którego głoszono idee miłosierdzia, popularyzowano akcje charytatywne, opisywano działalność tych stowarzyszeń. Związek św. Bonifacego wydawał w latach 1907–1920 miesięcznik pt. „Polski Siew. W Obronie Prawdy”, redagowany przez S. Stapińskiego (pierwotny tytuł: „Święty Wojciech”). Pismo propagowało kult maryjny i świętych, walczyło z poglądami antyreligijnymi, piętnowało wady narodowe; miało charakter ascetyczno-apologetyczny i popularny. Towarzystwo Jezusowe patronowało dwumiesięcznikowi „Sodalis Marianus” (1901–1939), którego redaktorem był ks. Marian Bartynowski. Na jego łamach poruszano sprawy ideowe i organizacyjne kongregacji mariańskich, zamieszczano artykuły o problematyce wychowawczej, a także z zakresu mariologii. Jezuita wydawali też „Nasze Wiadomości” (1904–1938). Związek Katolickich Stowarzyszeń Kobiet i Dziewcząt Pracujących dysponował periodykiem zatytułowanym „Kobieta Polska” (1916–1921). Wydawcą i redaktorem był ks. Ludwik Kasprzyk. Głównie podejmował problema-

tykę religijną i moralną w życiu kobiet, zamieszczał artykuły hagiograficzne, a także o treściach religijno-patriotycznych⁶³.

Przed wybuchem pierwszej wojny światowej zachodziły głębokie przemiany w życiu społecznym, kulturalnym, a zwłaszcza w działalności i świadomości politycznej mieszkańców Krakowa⁶⁴. Nadal utrzymywały się poglądy konserwatywne, znaczące były postawy religijne, ale zmalały wpływy dominujących wcześniej stańczyków, młodych konserwatystów, wzrosło natomiast znaczenie ugrupowań burżuazyjnych, środowisk demokratycznych, rozwijał się ruch robotniczy, socjalistyczny. Na atmosferę miasta miały wpływ grupy literackie i cyganeria artystyczna, upowszechniające modernistyczne prądy w sztuce i literaturze, rosnąca stale ilość studiującej młodzieży. Na łamach prasy znajdowały odzwierciedlenie zróżnicowane poglądy polityczne, nastroje, toczyły się namiętne spory i polemiki. Prowadzili je dziennikarze stowarzyszeni w zawodowej organizacji pod nazwą Syndykat Dziennikarzy Krakowskich (1912–1941), założony m.in. przez A. Karcza, H. Srokowskiego i S. Nowińskiego. Była to pierwsza organizacja dziennikarzy na ziemiach polskich.

Nadal istniało duże zróżnicowanie rozwijającej się ilościowo prasy, stosunkowo wysokie nakłady osiągały dzienniki. Wśród nich główne miejsce zajmował popołudniowy dziennik o zabarwieniu sensacyjnym, powstały z funduszu gadzinowego rządu, początkowo sekundujący Janowi Stapińskiemu, sprzymierzonemu z konserwatystami przeciw endekom, później nie wiążący się w zasadzie z żadnym stronnictwem politycznym, a mianowicie „Ilustrowany Kurier Codzienny”. Pierwszy numer ukazał się z datą 17 grudnia 1910 roku pod redakcją Mariana Dąbrowskiego, wspieranego przez redaktora odpowiedzialnego — Jana Stankiewicza. W 1912 roku jego jednorazowy nakład sięgał 40 tysięcy egzemplarzy⁶⁵; „Nowa Reforma”, reprezentująca demokratów osiągała 7 tysięcy egzemplarzy jednorazowego nakładu; „Naprzód” — organ

⁶³ Informacje o niektórych innych tytułach prasy katolickiej zob. *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1918–1944*, oprac. Z. Zieliński, Lublin 1981.

⁶⁴ J. Małecki, *op. cit.*, s. 379

⁶⁵ A. Paczkowski, *Prasa polska 1918–1939*, Warszawa 1976, s. 165. Zob. też: A. Bańdo, *Dzieje koncernu „Ilustrowany Kurier Codzienny” w latach 1910–1939*, [w:] *Kraków–Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, red. J. Jarowiecki, t. 5, Kraków 2001, s. 600. Zob. też: J. Pelczarski, *Niektóre fakty z historii koncernu „Ilustrowany Kurier Codzienny”*, „Prasa Współczesna i Dawna” 1958, nr 2, s. 130–140.

Polskiej Partii Socjalistycznej — 4,5 tysiąca; „Głos Narodu”, związany z chrześcijańską demokracją — 3,5–8 tysięcy; konserwatywny „Czas” — 4,5 tysiąca egzemplarzy; klerykalna „Prawda” — 17,5 tysiąca egzemplarzy, niezależne „Nowiny” — 3 tysiące egzemplarzy. Czasopisma o charakterze społeczno-kulturalnym czy społeczno-politycznym miały stosunkowo niskie nakłady, np. konserwatywny „Przegląd Polski” ukazywał się w nakładzie około 500 egzemplarzy, zaś nakład postępowej „Krytyki” wahał się w granicach 1200–2000 egzemplarzy, jezuicki „Przegląd Powszechny” — około 1400 egzemplarzy⁶⁶.

W latach pierwszej wojny światowej, mimo nowych czynników, które niekorzystnie odbiły się na rozwoju prasy (surowa wojenna cenzura, reglamentacja informacji z frontów i ze świata, trudności ekonomiczne etc.), w Krakowie wzrosło zainteresowanie prasą codzienną, co spowodowało wzrost nakładów głównych krakowskich dzienników. Zwiększył się jednorazowy nakład „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” do przeszło 47 tysięcy egzemplarzy, „Nowa Reforma” osiągnęła nakład 33 tysięcy egzemplarzy, „Głos Narodu” — 10 tysięcy, „Naprzód” — 6 tysięcy; niektóre z nich ukazywały się 2 i 3 razy dziennie. Na ich łamach znaczną część miejsca zajmowały korespondencje wojenne, informacje z frontów, dostarczane przez specjalnych wysłanników. Wykorzystywano też serwisy agencyjne: biura korespondencyjnego w Wiedniu, biura Wolfa w Berlinie, agencji Reutera i Havasa. Wiele miejsca poświęcano legionom i ich twórcy — Józefowi Piłsudskiemu. Utrzymywały się nadal główne czasopisma, takie jak „Prawda”, „Piast”, a nawet satyryczno-humorystyczne, np. „Bocian” czy też „Nowości Ilustrowane”. Pojawiły się też nowe tytuły. W latach 1914–1915 wydawano niemiecki dziennik „Die Korrespondenz” (red. Zygmunt Rosner i Emil Śliwiński), ukazywał się także dziennik wydawany przez dowództwo twierdzy krakowskiej „Krakauer Zeitung” (6 tysięcy nakładu). Ukazały się też nowe tytuły, m.in. „Gazeta Krakowska” (1914–1915, red. Z. Rosner); „Epizody Wojenne” (1915–1917, red. Stanisław Schweitzer) — tygodnik zawierający „ciekawe obrazki i przygody na terenach walk wojny europejskiej”; „Ilustrowany Tygodnik Polski” (1915, red. Lucjan Rydel) —

⁶⁶ Szczegółowe dane o nakładach w artykule: J. Myśliński, *Nakłady prasy społeczno-politycznej w Galicji w dobie autonomicznej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1969, t. 8, z. 4, s. 447–500; tenże, *Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej 1867–1918*, [w:] *Prasa polska w latach 1864–1918*, t. 2, Warszawa 1976, s. 164–165.

pismo poświęcone literaturze i sztuce; „Na posterunku” (1917, red. Zofia Daszyńska-Golińska) — tygodnik dla kobiet. Ukazywać się też zaczęły inne czasopisma: społeczne i literackie („Na przełomie”, 1916, „Kultura Polski” 1917), dla młodzieży („Młodzież Polska”, 1917), naukowe i fachowe („Tygodnik Rolniczy”, wznowienie 1915, „Wiadomości Gospodarcze”, 1916, „Czasopismo Górniczo-Hutnicze”, 1916, „Czasopismo Krakowskiego Towarzystwa Hutniczego”, 1917). Można zatem z przekonaniem stwierdzić, że w okresie pierwszej wojny światowej prasa krakowska utrzymywała swą dotychczasową kondycję, odgrywając znaczącą rolę w przygotowaniu społeczeństwa do nadchodzącej niepodległości.